

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор экономических наук,
профессор Кабдуллина Г.К.

**ОТВЕТСТВЕННЫЙ
РЕДАКТОР**

доктор технических наук,
профессор Баймухамедов М.Ф.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

д.ю.н. Жалыбин С.М.
д.ю.н. Когамов М.Ч.
д.ю.н. Ударцев С.Ф.
д.э.н. Сансызбаева Г.Н.
д.э.н. Сатова Р.К.
к.э.н. Дамбаулова Г.К.
к.э.н. Зарубина В.Р.
PhD Ниязбаева А.А.
PhD Тасмагамбетов А.Б.
(Казахстан)

д.ю.н. Бублик В.А.
д.э.н. Мишулина О.В.
(Россия)

д.э.н. Ярашова В.К.
(Узбекистан)

д.т.н. Бийбосунов Б.И.
(Кыргызстан)

PhD Баймухамедова А.М.
(Турция)

PhD Ашуров Шарофитдин
(Малайзия)

ДИЗАЙН, ВЕРСТКА, САЙТ

Волков С.И.

За достоверность материалов
ответственность несут авторы.
Редакция оставляет за собой
право на отклонение материалов.

При использовании материа-
лов журнала, ссылка на журнал
обязательна.

Издание зарегистрировано
Министерством культуры и ин-
формации РК.

Свидетельство о постановке
на учет № 10837-Ж от
16.03.2010 г.

Подписной индекс: 74369

Адрес редакции: 110010,
г. Костанай, проспект
Кобыланды батыра, 27,
каб. 313.

Тел: +7 (7142) 55-46-44,
Internet: www.ple.kz

Подписано в печать 25.09.2026

Формат 60x88 1/16.

Усл. печ. л. – 5.25

Печать офсетная.

Тираж 100 экз.

Отпечатано:

ИП «Волков С.И.»

г. Костанай, 8 мкр., д. 15
тел./факс: +7(7142) 22-38-79

ПРОБЛЕМЫ ПРАВА И ЭКОНОМИКИ PROBLEMS OF LAW AND ECONOMICS

Выпуск 18, №3, сентябрь, 2026

Международный научный журнал

МАЗМҰНЫ - СОДЕРЖАНИЕ - CONTENTS**ЭКОНОМИКА - ECONOMICS****Ажибаева Г.М.**

Қазақстандағы халықтың жоғары борыштық жүктемесінің әлеуметтік-
экономикалық салдары

Социально-экономические последствия высокой долговой нагрузки
населения в Казахстане

Socio-economic consequences of the high debt burden of the population in
Kazakhstan

3

**Баймухамедов М.Ф., Баймухамедова Г.С., Аймурзинов М.С.,
Александрова М.Л.**

Қазақстан экономикасының цифрландыру негізінде дамуы

Развитие экономики Казахстана на базе цифровизации

Kazakhstan's economic development based on digitalization

8

Камзина Г.А.

Қазақстандағы жастардың қарызға шамадан тыс тәуелділігі: себептері,
құқықтық тәуекелдері және экономикалық салдары

Закредитованность молодежи в Казахстане: причины, правовые риски и
экономические последствия

Youth over-indebtedness in Kazakhstan: causes, legal risks, and economic
consequences

19

Ниязбаева А.А., Саитова Э.М., Stavrova E.

Цифрлық экономикадағы әйелдер көшбасшылығы: Қазақстан мен
Болгариядағы кәсіпкерлікті дамытудың институционалдық және

құқықтық жағдайлары

Женское лидерство в цифровой экономике: институциональные и
правовые условия развития предпринимательства в Казахстане и
Болгарии

Women's leadership in the digital economy: institutional and legal conditions
for entrepreneurial growth in Kazakhstan and Bulgaria

27

Ниязбаева А.А., Утешова А.К.

Экономикалық саясаттың кәсіпкерлік секторға әсері

Влияние экономической политики на предпринимательский сектор
The impact of economic policy on the entrepreneurial sector

35

ИННОВАЦИЯЛАР – ИННОВАЦИИ – INNOVATIONS**Азатаева К.Б.**

Болашақ энергетикасы: қазақстан жастарының тұрақты энергия көздері
бойынша жобалау-зерттеу қызметі

Энергетика будущего: проектно-исследовательская деятельность
молодежи Казахстана по устойчивым источникам энергии

Energy of the future: design and research activities of the youth of
Kazakhstan on sustainable energy sources

44

Баймухамедов М.Ф., Борисова А.П., Жалыбин С.М., Исаева Н.Н.

Тарихи ескерткіштерді зерттеуде ЖИ технологияларын қолдану
Применение технологий ИИ в изучении исторических памятников
Application of AI technologies in the study of historical monuments

50

Баймухамедова А.М., Бийбосунов Б.И., Боранбаев А.С.

Энергетика және өнеркәсіптегі жасанды интеллект
Искусственный интеллект в энергетике и промышленности
Artificial intelligence in energy and industry

59

ЗАҢТАНУ - ЮРИСПРУДЕНЦИЯ - JURISPRUDENCE

Аканова Г.К.

Кылмыстық жаза тағайындаудың жалпы негіздерін құқықтық реттеу мәселері
Основы назначения наказания проблемы общего правового регулирования
The basics of sentencing problems of general legal regulation

67

Шиктыбаев Т.Т., Абильдинова К.М., Каспаева Р.С.

Қазақстандық сот төрелігі: сот ісін жүргізудің жариялылық қағидаты мен тергеу құпиясы
қағидатының бірлігі және іргелі қайшылықтары
Казахстанское правосудие: единство и фундаментальные противоречия принципа
гласности судопроизводства и тайны следствия
Kazakhstani justice: unity and fundamental contradictions of the principle of publicity of court
proceedings and the secrecy of investigation

71

ӘОЖ 336.77

DOI <https://doi.org/10.71050/2305-3348.2026.18.3.001>

Ажибаева Г.М.,

доцент, менеджмент магистрі,
gulzhan121983@mail.ru

Академик З.Алдамжар атындағы
Қостанай әлеуметтік-техникалық
университеті,
110000 Қостанай қ.,
Қобыланды батыр даңғылы, 27

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҢ ЖОҒАРЫ БОРЫШТЫҚ ЖҮКТЕМЕСІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК- ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЛДАРЫ

Аңдатпа. Қазақстан Республикасындағы халықтың жоғары борыштық жүктемесінің әлеуметтік-экономикалық салдары қарастырылады. Соңғы жылдары тұтынушылық несиелердің, микронесиелердің және онлайн-қарыздардың қарқынды өсуі халықтың несиеге тәуелділігін арттырып, азаматтардың қаржылық тұрақтылығына әсер етуде. Зерттеу барысында халықтың қарыздық жүктемесінің негізгі себептері, оның әлеуметтік және экономикалық салдары талданды. Атап айтқанда, борыштық міндеттемелердің артуы кедейлік деңгейінің өсуіне, өмір сүру сапасының төмендеуіне, психологиялық қысымның күшеюіне, сондай-ақ ішкі тұтыну сұранысының әлсіреуіне және банк секторындағы тәуекелдердің артуына ықпал ететіні анықталды.

Түйінді сөздер: әлеуметтік және экономикалық салдары, борыштық жүктеме, қарыз, қаржылық тәуекел, проблемалық берешек, тұтынушылық несие.

Кіріспе

Қазақстандағы халықтың жоғары борыштық жүктемесі соңғы жылдары әлеуметтік-экономикалық тұрақтылыққа әсер ететін маңызды мәселелердің біріне айналды. Тұтынушылық несиелердің, микронесиелердің және онлайн-қарыздардың кең таралуы азаматтардың қаржылық міндеттемелерінің артуына алып келді. Халық табысының өсу қарқыны мен қарыз көлемінің арасындағы теңгерімсіздік көптеген отбасылардың төлем қабілеттілігінің төмендеуіне, әлеуметтік жағдайының нашарлауына және қаржылық тәуекелдердің көбеюіне себеп болуда.

Сонымен қатар, халықтың шамадан тыс қарыздануы банк жүйесінің тұрақтылығына, ішкі тұтыну нарығына және ел экономикасының жалпы дамуына да әсер етеді. Осыған байланысты борыштық жүктеменің әлеуметтік және экономикалық салдарын кешенді зерттеу ғылыми әрі практикалық тұрғыдан маңызды болып табылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Қазақстанда халықтың несиеге тәуелділігінің артуымен, проблемалық берешектер көлемінің көбеюімен және азаматтардың қаржылық әлауқатына төнетін қауіптердің күшеюімен түсіндіріледі. Қазіргі таңда қаржы нарығын цифрландыру нәтижесінде несиені алу рәсімінің жеңілдеуі халықтың қарыз алу белсенділігін арттырды. Бұл жағдай әсіресе әлеуметтік осал топтардың борыштық ауыртпалыққа ұшырауына ықпал етуде. Мемлекет тарапынан жеке тұлғалардың банкроттығы институтын енгізу, микронесие-лік ұйымдардың қызметін шектеу және қарыз жүктемесін төмендетуге бағытталған шаралардың қабылдануы мәселенің өзектілігін айқындайды. Сондықтан халықтың жоғары борыштық жүктемесінің әлеуметтік-экономикалық салдарын талдау және оны төмендетудің тиімді тетіктерін анықтау маңызды ғылыми міндет болып саналады.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы халықтың жоғары борыштық жүктемесінің әлеуметтік-экономикалық салдарын талдау, оның негізгі себептерін анықтау және қарыз деңгейін төмендетуге бағытталған құқықтық әрі экономикалық тетіктерді бағалау.

Зерттеу объектісі – Қазақстан Республикасындағы халықтың борыштық жүктемесі және оның қоғам мен экономикаға әсер ету процесі.

Әдістеме

Қазақстандағы қарыздық жүктеменің кедейлік деңгейіне ықпалын зерттеу барысында сапалық және сандық талдау әдістерін біріктіретін кешенді әдіснама қолданылды. Зерттеу шеңберінде төмендегідей тәсілдер пайдаланылды:

• Статистикалық мәліметтерді талдау.

Халықтың борыштық жүктемесінің деңгейін анықтау үшін Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, Ұлттық статистика бюросы және басқа да мемлекеттік мекемелердің ресми деректері негізге алынды. Зерттеу барысында халықтың орташа қарыз көлемі, қарыздардың құрылымы (тұтынушылық

несие, ипотекалық қарыз, кредиттік карталар бойынша берешек және басқа да міндеттемелер), сондай-ақ соңғы жылдардағы борыштық жүктеменің өзгеру динамикасы қарастырылды.

• **Салыстырмалы талдау.** Борыштық жүктеме мен кедейлік деңгейінің өзара тәуелділігін анықтау үшін Қазақстанның әртүрлі өңірлері арасында салыстырмалы зерттеу жүргізілді. Аталған талдау аймақтар арасындағы әлеуметтік-экономикалық айырмашылықтарды, соның ішінде қалалық және ауылдық жерлердегі халықтың қарыздық жағдайының ерекшеліктерін салыстыруға мүмкіндік берді.

Әдебиетке шолу

Нұрмұханбетова А.Б. өз еңбегінде несие пайыздарының жоғары болуы, халықтың қаржылық сауаттылығы деңгейінің төмендігі және қарыз нарығын реттеудің тиімді механизмдерінің жеткіліксіздігі борыштық жүктеменің артуына себеп болатынын көрсетеді. Ғалымдардың пікірінше, мұндай жағдай әлеуметтік теңсіздіктің күшеюіне және кедейлік мәселесінің тереңдеуіне әсер етеді.

Негізгі материал

Қазақстан Республикасында халықтың борыштық жүктемесінің артуы соңғы жылдары елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына әсер ететін маңызды факторлардың біріне айналды. Әсіресе тұтынушылық несиелеудің қарқынды өсуі, микронесиелік ұйымдардың көбеюі және цифрлық қаржы қызметтерінің кең таралуы азаматтардың қарыз алу белсенділігін арттырды. Қазіргі таңда көптеген азаматтар күнделікті тұтынушылық қажеттіліктерін, тұрғын үй мәселесін немесе тұрмыстық шығындарын несие арқылы шешуге мәжбүр. Бұл жағдай халықтың табысы мен қаржылық міндеттемелері арасындағы тепе-теңдіктің бұзылуына алып келуде.

Қазақстанда халықтың борыштық жүктемесінің өсуіне әсер ететін негізгі себептердің бірі – халық табысының жеткіліксіз деңгейі. Инфляцияның өсуі, азық-түлік пен коммуналдық қызмет бағасының қымбаттауы азаматтардың нақты кірісін төмендетіп, оларды қосымша қарыз қаражатын пайдалануға итермелейді. Сонымен қатар, қаржы ұйымдарының онлайн-несиелерді жеңілдетілген тәртіппен беруі де қарыз алу процесін жылдамдатты. Несиені рәсімдеу талаптарының қарапайым болуы, жарнамалардың көптігі және халықтың қаржылық сауаттылығының төмендігі

азаматтардың шамадан тыс қарыздануына ықпал етуде.

Халықтың жоғары борыштық жүктемесі ең алдымен әлеуметтік салаға теріс әсер етеді. Қарыз көлемінің артуы отбасылардың материалдық жағдайының нашарлауына, әлеуметтік теңсіздіктің күшеюіне және кедейлік қаупінің артуына себеп болады. Несие төлеуге жұмсалатын шығындардың көбеюі азаматтардың білім алу, денсаулық сақтау және басқа да маңызды қажеттіліктерге қаражат бөлу мүмкіндігін шектейді. Сонымен қатар, тұрақты қаржылық қысым психологиялық күйзеліске, отбасылық жанжалдардың көбеюіне және қоғамдағы әлеуметтік шиеленістің артуына алып келеді.

Борыштық жүктеменің жоғары деңгейі экономикалық салаға да айтарлықтай әсер етеді. Біріншіден, халық табысының едәуір бөлігі несиелерді өтеуге бағытталғандықтан, ішкі тұтыну көлемі төмендейді. Бұл өз кезегінде шағын және орта бизнестің дамуына кері әсерін тигізеді. Екіншіден, мерзімі өткен берешектердің көбеюі банк секторындағы тәуекелдерді арттырады. Проблемалық несиелер көлемінің ұлғаюы қаржы жүйесінің тұрақтылығына қауіп төндіріп, банктердің экономиканы несиелеу мүмкіндігін азайтады. Үшіншіден, халықтың шамадан тыс қарыздануы еңбек өнімділігінің төмендеуіне де ықпал етуі мүмкін, себебі қаржылық қиындықтар азаматтардың әлеуметтік белсенділігі мен еңбекке ынтасына әсер етеді.

Қазақстанда халықтың борыштық жүктемесін төмендету мақсатында мемлекет тарапынан бірқатар шаралар қабылдануда. Атап айтқанда, тұтынушылық несиелеуді реттеу күшейтіліп, микронесиелік ұйымдардың қызметіне шектеулер енгізілді. Сонымен бірге, жеке тұлғалардың банкроттығы туралы заң қабылданып, азаматтарға қарыз мәселесін құқықтық жолмен шешу мүмкіндігі берілді. Бұл шаралар халықтың қаржылық жағдайын тұрақтандыруға және проблемалық берешектер көлемін азайтуға бағытталған.

Алайда, мәселені толық шешу үшін құқықтық реттеумен қатар халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру маңызды. Азаматтардың несие алу кезіндегі тәуекелдерді дұрыс бағалауы, жеке бюджетті жоспарлау дағдыларын меңгеруі және қаржылық жауапкершілікті түсінуі борыштық жүктеменің төмендеуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, халық табысын арттыруға, жұмыспен қамтуды жақсартуға және

әлеуметтік қолдау шараларын күшейтуге бағытталған мемлекеттік саясат та маңызды рөл атқарады.

Осылайша, Қазақстандағы халықтың жоғары борыштық жүктемесі әлеуметтік және экономикалық тұрақтылыққа әсер ететін күрделі мәселе болып табылады. Сондықтан бұл бағытта тиімді құқықтық, экономикалық және әлеуметтік тетіктерді жетілдіру мемлекет

үшін маңызды міндеттердің бірі болып қала береді.

Қазақстандағы халықтың жоғары борыштық жүктемесі — бұл тек қаржылық емес, сонымен қатар терең әлеуметтік-экономикалық салдары бар маңызды мәселе.

Халықтың несиеге тәуелділігінің артуы тұрмыстық деңгейге және жалпы ел экономикасына әсер етеді.

Кесте 1. Негізгі әлеуметтік-экономикалық салдарлары

Әлеуметтік салдарлар:	Экономикалық салдарлар:
Кедейлік деңгейінің артуы: Борыштық міндеттемелердің жоғарылығы халықтың, әсіресе табысы төмен топтардың тұрмыс деңгейін төмендетеді.	Тұтыну сұранысының төмендеуі: Халықтың қолындағы еркін қаражаттың азаюы ішкі нарықтағы тауарлар мен қызметтерге деген сұранысты бәсеңдетеді.
Психологиялық қысым және әлеуметтік шиеленіс: Қарызды өтеу қиындықтары азаматтардың психологиялық жағдайына кері әсер етіп, қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылыққа қауіп төндіреді.	Банк жүйесіне қауіп: Несиелердің қайтарылмауы (проблемалық несиелер) банк секторының тұрақтылығына кері әсерін тигізеді.
Өмір сүру сапасының төмендеуі: Табыстың негізгі бөлігі қарызға кеткендіктен, халықтың сапалы тамақтануға, денсаулық сақтауға және білім алуға жұмсайтын қаражаты азаяды	Инвестициялық әлеуеттің төмендеуі: Халықтың несиеге тәуелділігі ұзақ мерзімді жинақтарды азайтып, экономикаға инвестиция салу мүмкіндіктерін шектейді.

Халықтың несиеге шамадан тыс тәуелді болуы азаматтардың қаржылық жағдайының нашарлауына, кедейлік деңгейінің өсуіне және өмір сүру сапасының төмендеуіне алып келеді. Сонымен қатар, қарыздық міндеттемелердің артуы психологиялық қысымды күшейтіп, қоғамдағы әлеуметтік шиеленістің өсуіне себеп болады.

Экономикалық тұрғыдан алғанда, борыштық жүктеменің жоғары болуы ішкі тұтыну сұранысының төмендеуіне, банк секторындағы тәуекелдердің артуына және халықтың жинақтау мен инвестициялау мүмкіндіктерінің шектелуіне әсер етеді. Бұл жағдай ел экономикасының тұрақты дамуына кері ықпал жасап, қаржы жүйесінің тұрақтылығына қауіп төндіреді.

Дүниежүзілік банктің ай сайынғы экономикалық шолуының мәліметтері бойынша, 2025 жылдың төртінші тоқсанында үй шаруашылығының қарызы мен жалақысының арақатынасы 51% - ға жетті, бұл 2008-2009 жылдардағы әлемдік дағдарыс алдындағы деңгейден асып түсті, деп

хабарлайды Halyk Finance.

2025 жылдың төртінші тоқсанында үй шаруашылықтарының жалақыға қатысты қарызы рекордтық 51% - ға жетті, бұл 2008-2009 жылдардағы банктік дағдарыстың алдындағы 50% - дан асып түсті. 2020-2025 жылдар аралығында үй шаруашылықтарының нақты қарыз алу көлемі екі есеге жуық өсті, ал нақты табыс 15% – ға өсті.

Экономистер сондай-ақ қазақстандықтардың табыс динамикасының нашарлауын тіркейді: 2025 жылғы желтоқсанда құлдырау жылдық мәнде 6% құрады.

2025 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан халқының несиелік берешегі айтарлықтай өсуді көрсетіп, рекордтық көрсеткіштерге қол жеткізді:

- несиелік портфельдің жалпы көлемі - 2025 жылғы желтоқсанға қарай халықтың қарыздар портфелі 42,4 трлн теңгеге жетті.

- өсу қарқыны - азаматтардың қарыздары табысқа қарағанда тез өседі, ал халықтың қарыздары табысқа қарағанда алты

есе тез өседі.

- мерзімі өткен берешек - ҚР Екінші деңгейдегі банктерінің (ЕДБ) жиынтық несиелер портфеліндегі төлем мерзімі 90 күннен асатын қарыздардың үлесі (NPL 90+) бір жыл бұрынғы 3,1% - ға қарағанда 3,6% - ға дейін өсті.

- табысқа қатынасы - халықтың жалақыға қатысты берешегі 51% - ға жетті, бұл абсолютті максимум. 2026 жылдың басында жалпы портфельдің төмендеуіне қарамастан, үй шаруашылықтарына жүктеме жоғары болып қала беретіні атап өтілді.

Ұлттық банктің мәліметінше, 2025 жылғы қыркүйектен бастап 2026 жылғы сәуірге дейін Жиынтық портфель 40,8 трлн теңгеден 43,4 трлн теңгеге дейін ұлғайды. Бұл ретте динамика біркелкі болмады: 2025 жылғы желтоқсанға қарай портфель 42,4 трлн теңгеге жетті, содан кейін 2026 жылғы ақпанда 43,3 трлн қаңтардағы шарықтау шегінен кейін 43,0 трлн теңге.

Портфельді өзгертуге негізгі үлесті ел азаматтары қамтамасыз етті. Қарыздар көлемі жарты жылда 23,7 трлн теңгеден 25,0 трлн теңгеге дейін ұлғайды. Осы бөлшек сегменттің ішінде тұтынушылық несиелер басым-шамамен 16,8 трлн теңге. Ипотека айтарлықтай аз үлесті алады-шамамен 7,0 трлн теңге.

2026 жылдың 1 шілдесінен бастап банктер қарыздың жүктеме коэффициентін және қарыздың кіріске қатынасын ескеруге міндетті болады, ал расталған кірістерге баса назар аударылады.

Сонымен қатар, тікелей шектеулер енгізілуде: банктер 30 күннен астам мерзімі өткен қарыз алушыларға, сондай-ақ есептен шығарудан және қайта құрылымдаудан кейін проблемалық несиелер тарихы бар клиенттерге несиелер бере алмайды.

Қарыздардың параметрлері де өзгереді. Кепілсіз несиелердің мерзімі шектеліп, ұзағырақ несиелер бойынша капиталға қойылатын талаптар күшейіп, олардың банктер үшін тартымдылығын төмендетеді.

Қарыз жүктемесін есептеу қосымша кеңейеді-оған банк жүйесінен тыс бөліп төлеуді қосу жоспарлануда. Сондай-ақ бір қарыз алушыға берешектің жалпы лимитін енгізу талқыланады.

Қазақстан Республикасы халықтың борыштық жүктемесін азайту, қарыз алушылардың құқықтарын қорғау және мерзімі өткен берешектің өсуінің алдын алу мақсатында бірқатар заңнамалық, реттеушілік

және әлеуметтік шараларды жүзеге асыруда. Мемлекет тарапынан 90 күннен астам мерзімі өткен қарызы бар азаматтарға банктер мен микроқаржы ұйымдарының кепілсіз тұтынушылық несиелер беруіне тыйым енгізілді. Сонымен қатар, кепілсіз банктік тұтынушылық қарыздар мен микронесиелер бойынша шекті мөлшерлер белгіленіп, қарыздардың барлық түрлері бойынша жылдық тиімді сыйақы мөлшерлемесінің шекті деңгейі төмендетілді.

Ұлттық банк азаматтардың шамадан тыс қарыздануын болдырмау үшін борыштық жүктеме коэффициентінің қатаң нормативтерін енгізу мәселесін қарастыруда. Әлеуметтік осал топтарға жататын азаматтардың банктер мен микроқаржы ұйымдары алдындағы кепілсіз тұтынушылық қарыздары бойынша бір реттік берешекті есептен шығару шаралары қабылданды. Сонымен қатар, табысы мен мүлкі жоқ азаматтардың үмітсіз қарыздарын есептен шығару рәсімдерін жеңілдету бағытында жұмыстар жүргізілуде.

Қарыз алушылардың құқықтарын қорғау мақсатында 90 күннен астам мерзімі өткен қарыздар бойынша комиссиялар мен айыппұлдарды есептеуге шектеулер қойылды. Азаматтарға несиелер шарттарын қайта қарау туралы банкке немесе микроқаржы ұйымына жүгіну құқығы берілген, ал келіспеушілік туындаған жағдайда Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігіне шағымдануға мүмкіндік қарастырылған. Сондай-ақ халыққа қызмет көрсету орталықтарында борыштық жүктемені төмендету мәселелері бойынша консультациялық көмек көрсетіледі.

Халықтың шамадан тыс несиеленуін төмендету мақсатында Ұлттық банк банктер үшін халыққа берілетін несиелер бойынша 2% көлеміндегі секторлық контрциклдік капитал буферін енгізді. Бұл шаралар кепілсіз тұтынушылық несиелер нарығын тежеуге және азаматтарды «қарыз тұзағына» түсуден қорғауға бағытталған.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Қазақстандағы халықтың жоғары борыштық жүктемесі елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына тікелей әсер ететін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Соңғы жылдары тұтынушылық несиеленудің қарқынды өсуі, онлайн-қарыздардың қолжетімділігі және халық табысының жеткіліксіз деңгейі азаматтардың несиелерге тәуелділігін күшейтті. Нәтижесінде

көптеген отбасылардың қаржылық тұрақтылығы әлсіреп, төлем қабілеттілігі төмендеуде.

Зерттеу барысында халықтың шамадан тыс қарыздануының әлеуметтік және экономикалық салдары анықталды. Әлеуметтік тұрғыдан алғанда, борыштық жүктеменің артуы кедейлік қаупін күшейтіп, өмір сүру сапасының төмендеуіне, психологиялық қысым мен әлеуметтік шиеленістің өсуіне алып келеді. Ал экономикалық жағынан бұл құбылыс ішкі тұтыну сұранысының төмендеуіне, проблемалық несиелер көлемінің ұлғаюына және банк жүйесіндегі тәуекелдердің артуына әсер етеді. Сонымен қатар, халықтың жинақтау және инвестициялау мүмкіндіктері шектеліп, экономиканың тұрақты дамуына кері ықпал жасайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дүйсенбекова Л.Р. «Қазақстан халқының қарыздық жүктемесі мен кедейлік қаупі: әлеуметтік-экономикалық талдау» // *Қоғам және Дәуір*, 2023, №2.

2. www.ple.kz.
3. www.zakon.kz.
4. www.inform.kz.
5. informburo.kz.
6. ranking.kz.
7. orda.kz.
8. liter.kz.
9. kz.kursiv.media.

10. <https://nationalbank.kz> ҚР азаматтарының несиелік жүктемесі, қаржылық тұрақтылық туралы есептер.

11. <https://stat.gov.kz> ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі, Ұлттық статистика бюросы. «Халықтың өмір сүру деңгейі» бойынша жыл сайынғы статистикалық жинақтар.

12. Қазақстан Республикасы азаматтарының төлем қабілеттілігін қалпына келтіру және банкроттығы туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2022 жылғы 30 желтоқсандағы № 178-VII ҚРЗ.өзгерістермен 19.03.2026.

REFERENCES

1. Duisenbekova L. R. "debt burden and poverty risk of the population of Kazakhstan: socio-economic analysis" // *society and Era*, 2023, N 2.

2. www.ple.kz.
3. www.zakon.kz.
4. www.inform.kz

5. informburo.kz.

6. ranking.kz.

7. orda.kz.

8. liter.kz.

9. kz.kursiv.media.

10. <https://nationalbank.kz> reports on credit load, financial stability of citizens of the Republic of Kazakhstan.

11. <https://stat.gov.kz> Agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reforms, Bureau of National Statistics. Annual statistical collections on the "standard of living of the population".

12. Law of the Republic of Kazakhstan on restoration of solvency and bankruptcy of citizens of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2022 No. 178-VII kr.changes from 19.03.2026.

Ажибаева Г.М.,

магистр менеджмента, доцент
gulzhan121983@mail.ru

Костанайский социально-технический университет имени академика З. Алдамжара, 110000 г. Костанай, пр. Кобыланды батыра, 27¹

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ВЫСОКОЙ ДОЛГОВОЙ НАГРУЗКИ НАСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье рассматриваются социально-экономические последствия высокой долговой нагрузки населения в Республике Казахстан. Быстрый рост потребительских кредитов, микрокредитов и онлайн-займов в последние годы увеличивает зависимость населения от кредитов и влияет на финансовую стабильность граждан.

В статье были проанализированы основные причины долговой нагрузки населения, ее социальные и экономические последствия. В частности, установлено, что увеличение долговых обязательств способствует росту уровня бедности, снижению качества жизни, усилению психологического давления, а также ослаблению внутреннего потребительского спроса и увеличению рисков в банковском секторе.

Ключевые слова: социальные и экономические последствия, долговая нагрузка, долг, финансовый риск, проблемная

задолженность, потребительский кредит.

Azhibayeva G. M.,

associate professor, Master of Management,
gulzhan121983@mail.ru

Kostanay Social-Technical University

named after Z. Aldamzhar;

110000 Kostanay, Kobylandy batyr, ave., 27

SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES OF THE HIGH DEBT BURDEN OF THE POPULATION IN KAZAKHSTAN

Abstract. *The socio-economic consequences of the high debt burden of the population in the Republic of Kazakhstan are*

considered. In recent years, the rapid growth of consumer loans, microloans and online loans has been increasing the dependence of the population on credit and affecting the financial stability of citizens. In the course of the study, the main causes of the debt burden of the population, its social and economic consequences were analyzed. In particular, it was found that an increase in debt obligations contributes to an increase in the level of poverty, a decrease in the quality of life, an increase in psychological pressure, as well as a weakening of domestic consumer demand and an increase in risks in the banking sector.

Keywords: *social and economic consequences, debt burden, debt, financial risk, problem debt, consumer credit.*

UDK330:002.6

DOI <https://doi.org/10.71050/2305-3348.2026.18.3.002>

Baimukhamedov M.F.,

Doctor of Technical Sciences, professor,
bmf45@mail.ru¹

Baimukhamedova G.S.,

Candidate of Economics Sciences, professor,
gulzada48@mail.ru¹

Aimurzinov M.S.,

Candidate of Economics Sciences, professor,
ams-66@mail.ru¹

Alexandrova M.L.,

associate professor, aml65@mail.ru¹

Kostanay Social-Technical University

named after Z. Aldamzhar;

110000 Kostanay, Kobylandy batyr, ave., 27

KAZAKHSTAN'S ECONOMIC DEVELOPMENT BASED ON DIGITALIZATION

Abstract. *Digital transformation in Kazakhstan is being implemented in virtually all industrial sectors, including mining, mechanical engineering, aviation, agriculture, energy, food*

processing, and many others. It is noted that the digital transformation of business processes is aimed at enabling companies to make prompt decisions, quickly adapt operations to current requirements, and meet customer needs. When implementing planned digitalization projects at manufacturing enterprises in the country, assessing the effectiveness of business process modeling in the context of digitalization is crucial. The authors propose an algorithm for assessing the effectiveness of a company's business process modeling in the context of digitalization, which allows for determining the feasibility of digitalization and implementing measures to implement digital technologies.

Keywords: *digitalization, business processes, manufacturing enterprises, economy, digital technology, efficiency assessment.*

Introduction

The rapid development and proliferation of digital technology over the past decade is significantly changing the face of key industries and the social sphere. More and more businesses are seeking to move business processes to the digital environment, thereby significantly reducing transaction costs and significantly increasing the volume of production activities.

In 2017, the state program "Digital Kazakhstan", important for the development of modern Kazakhstan, was launched. It is designed for

2017-2022 and is of strategic importance for the country. The main goal of the program is to improve the quality of life and competitiveness of Kazakhstan's economy through the progressive development of the digital ecosystem. The main purpose of the new state program is the progressive development of the digital transformation of the economy to achieve sustainable economic growth, improve the competitiveness of the economy and the nation, and improve the quality of life of the population. The implementation of the state program is carried out in four key areas: the implementation of the Digital Silk Road (it is the development of reliable, accessible, high-speed

and secure digital infrastructure), the development of a creative society (it is the development of competencies and skills for the digital economy, work to improve digital literacy of the population, the training of ICT specialists for industries), digital transformation in industries (it is the widespread implementation of digital technologies to improve the competitiveness of various sectors of the economy (Program "Digital Kazakhstan").

At present, the country is taking measures to implement the program "Digital Kazakhstan". Works on the implementation of key projects of this program are carried out (see Diagram 1).

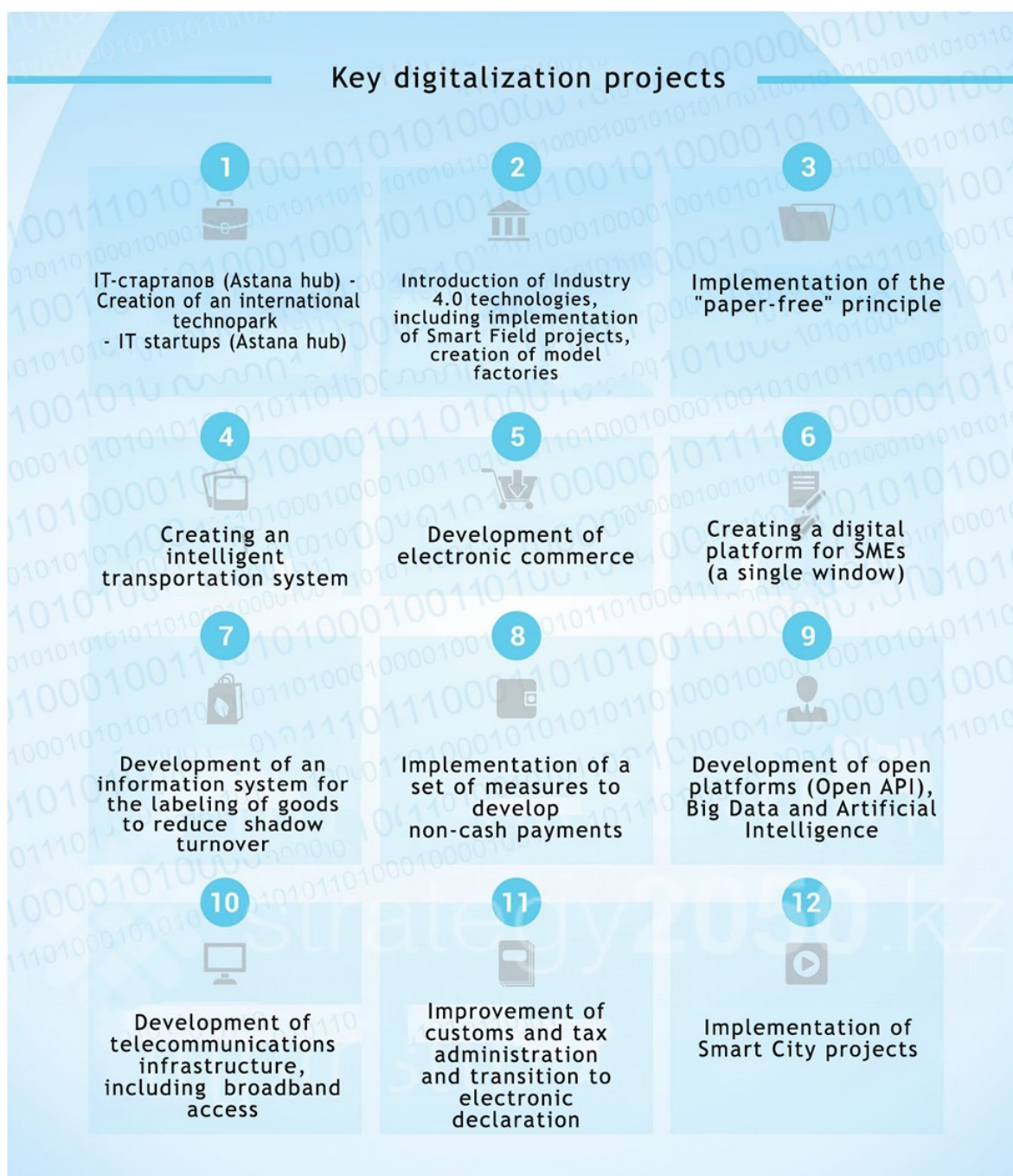

Diagram 1 – Key digitalization projects

Digital transformation is now being implemented in virtually all industries, including the digitalization of mining, mechanical engineering, aviation, agriculture, energy, food processing, and many others. As part of this process, there is active work with the Internet of Things, or in this case, the Industrial Internet of Things (IIoT), thanks to which:

- control and measuring devices are installed on individual units and devices of the enterprises;
- devices for data collection and transfer, as well as their visualization are installed;
- computerization of the workplaces of the enterprises' employees is carried out;
- the entire fleet of equipment and workplaces is united into one information network;
- tools for analytics and automatic interpretation of received information are used.

Literature Review

Digital transformation and robotics have proven themselves in many areas of human activity and have promising prospects for development. The application of digital technology and robotics is associated with process optimization - reducing costs and time, as well as qualitatively improving results. For example, the use of digital technology and artificial intelligence in automotive factories reduces the production cycle, improves product quality, and eliminates the factor of human error [1].

Digital technology is the representation of information in bits. This technology has reduced the cost of storage, computation, and transmission of data. Research on digital economics examines whether and how digital technology changes economic activity. In this review, we emphasize the reduction in five distinct economic costs associated with digital economic activity: search costs, replication costs, transportation costs, tracking costs, and verification costs [2].

Modern technology is dramatically changing more and more industries, from industry to entertainment. But why do businesses need digital transformation? And how to do it right? Answers to these questions can be found in the heads of well-known international and Russian companies. The authors of the paper (Kulagin, 2019) explain why in the digital era the survival of business directly depends on its ability to quickly adapt to customer demands and why change is necessary even where everything is already good.

The methodology for digital business transformation has been tested by hundreds of SMB

executives around the world [3]. It is based on research by MIT University of America on the impact of technology on management. Drawing on data from the Center for Information Technology Research at MIT's Sloan School of Management, the authors of the paper [4] concluded that digitalization forces companies to move from value chains to ecosystems and achieve a deeper understanding of end-consumer needs.

Peter Weil and Stephanie Warner suggest auditing your company, moving to a deep understanding of your end customers, and creating a clear action plan for developing a profitable digital ecosystem. This is exactly what the largest employers of Western companies are striving to do right now.

How does the introduction of artificial intelligence affect business? Will robots replace humans? And which industries will be automated first? These questions are answered by Ravin Jesutasan and John Boudreau, recognized HR experts in the digital age, in their paper "Reengineering Business. How to Competently Implement Automation and Artificial Intelligence" [5]. They go beyond theory alone to offer their own model of transformation, with which companies can find the best combination of machine and human labor.

After 40 years of thoughtful leadership and highly successful leadership, Tom Siebel, one of Silicon Valley's most prominent entrepreneurs and leaders, has compiled in his astounding book, *Digital Transformation. How to Survive and Succeed in the New Era* [6]. It presents insights into all the important digital technologies every leader must master: big data, the Internet of Things, cloud computing, and, of course, artificial intelligence. It engages us in an interesting discussion of changing technologies, and provides a roadmap for taking advantage of new opportunities for digital transformation in business.

Methodology

Digital transformation is about rethinking the way employees work to interact effectively with customers by using modern technology and data analytics.

It's the use of modern technology to improve productivity and enterprise value in today's world. 65% of companies report that digital technology has increased competition in their business from new players.

Digital transformation of business processes is the introduction of modern technologies into the business processes of an enterprise. This approach implies not only the installation of mod-

ern equipment or software, but also fundamental changes in approaches to management, corporate culture, and external communications. As a result, the productivity of each employee and the level of customer satisfaction increase, and the company acquires a reputation as a progressive and modern organization [7].

Digitalization technologies make it possible to organize the most personalized interaction that most customers prefer. Digital communication channels, artificial intelligence, robotization - we already encounter all of these in our daily lives. For example, the digital transformation of banks could not do without chatbots, and pharmaceuticals are actively using modern mobile devices in their work.

By customer experience we mean not only interactions with external customers, but also with internal customers. The digital transformation of processes optimizes the work of company employees, thus increasing the productivity of each individual team member. For example, automating routine operations gives more time to solve really important and complex tasks. If a company doesn't take advantage of modern technology and adapt to the crazy pace and peculiarities of doing business, it won't be able to compete with those who already do.

To be successful, you need to be fast and agile: change not when there is an opportunity, but when there is a need. Digital transformation of business processes is aimed at ensuring that companies make decisions quickly, adapt their work to the needs of the moment, and meet customer needs with lightning speed.

Digitalization of business opens the way to innovative ways of enterprise development [8].

The following technologies and applications should be used in a digitalized enterprise: Enterprise Resource Planning (ERP) application, Internet of Things IoT, cloud computing, big data, artificial intelligence, additive manufacturing, augmented reality, manufacturing management system (MES), intelligent logistics, intelligent warehouse, product lifecycle (PLC) and others. It is important to create a modular structure, which is one of the most important features of Industry 4.0 applications. Each use case developed from this perspective can be evaluated as a module, and each can produce the data or information that another module needs.

The goal of the modular structure of the digitalized enterprise is not to create the best and highest level of all the scenarios of modern technology that it uses, but to create examples of applications at appropriate levels in such a way that

information is provided to as many different consumers of the enterprise's products as possible.

All these and other technologies of digital transformation create the conditions for the digitalization of business. Launching your own business and developing it has become easier due to the huge number of tools that the digitalization of industries and businesses provides. An important element of digitalization is information. Information is a key resource in today's world. Humanity generates huge amounts of digital data every second, which not only take up storage space but also help companies do business. To take full advantage of the available information, it is necessary to accumulate, structure and analyze it.

The digital transformation of the enterprise contributes to this through advanced technologies such as Big Data or Artificial Intelligence (AI). They are aimed at processing flows of information on the basis of which decisions can be made, offers can be tailored to specific customers and their behavior can be predicted.

It's hard to imagine a successful modern business without partners. Digitalization opens up new opportunities for cooperation with other companies - and these opportunities are really surprising. For example, thanks to modern technology, geography is no longer a barrier to work: you can do business and look for partners anywhere in the world. And an open API makes collaboration even easier and more convenient. For example, in the digitalization of finance, including banking, software interfaces have been used for several years.

According to BCG forecasts, in a few years a project-based approach to business and the use of data-driven solutions, machine learning and artificial intelligence, as well as modern methods of communication and continuous performance tracking will become mandatory attributes of any adequate company. Even if your business is afloat now, it does not mean that it will not become obsolete next year. The ability to change quickly in the face of constant digitalization is a key competitive advantage that every company should think about. And the sooner you get involved in this race, the better. Customers are becoming more demanding by the day, and the demand for qualified employees even now far exceeds supply.

How should digital transformation be done?

There is no universal recipe. Every company accumulates data differently, uses different technologies in its work, and relies on different employee skills. But there are general recommen-

dations that are suitable for the transformation of any business. We suggest using a methodology that has already proven itself in practice:

1. Form a transformation team.

Usually it necessarily includes the head of the company, the HR director, and the chief technology officer - whether it's the head of the IT department or the CTO, as well as other representatives of the top management. Together, you will have to do serious preparatory work, without which any change-management initiatives are meaningless.²

2. Approve the business development strategy

As we mentioned earlier, the main goal of any transformation is to improve the effectiveness of the organization. But everyone measures it differently, so the top team needs to come to a consensus on the further development of the business.

Formulate from scratch or adjust the company's mission, vision, strategy and values, as well as describe the new culture of how employees interact with each other and with customers, taking into account both market and internal contexts. Be sure to involve those around you in this work, such as through pulse surveys and 360 assessments. At the end of the day, you should have an overall picture of what you are aiming for, how you are achieving it, and what boundaries you are not crossing, as it is against the spirit of the company.

3. Update your competency model

Now you know what your company should ideally be like. The next step is to describe what your employees should then be. What knowledge and skills will they need to work effectively with new technologies and catch the desires of digital consumers in time? Do they share the values of openness to new things, business transparency, and cross-functional collaboration? And are they ready for change in principle?

Determine what competencies your employees will need to provide your company with mission-critical capabilities and corporate values that align with the spirit of digital transformation.

4. Identify and eliminate gaps

The next stage is business transformation itself. In order to make the transition from the current state to the desired one, you need to identify and eliminate gaps in the organizational capabilities of the company and competencies of your employees.

Given that we are talking about digital transformation, digital skills become the key. Basic digital literacy includes the basics of cyberse-

curity and data protection, information, statistics and analytics skills, as well as the ability to use modern task trackers, messengers and solutions that automate routine tasks [9].

Hiring new employees with the right set of competencies is not the best option. We are talking about digital specialists, who are already in short supply. To some extent, the problem of staffing shortages can be solved by resorting to flexible employment. The most in-demand at the beginning of 2020 were website developers, animators and designers, e-mail marketers and target marketers.

But flexible work isn't a panacea, either. To succeed in the digital world, you need to establish a process of continuous development of existing employees. This means promptly identifying gaps in competencies and pulling employees up to the right level. For this purpose, "Centers of Competence and Digital Transformation" (CCDT) should be created at enterprises.

These centers should provide:

- Preparation of the physical and technical infrastructure for the training to be provided in the enterprise, and its development and renewal according to need.

- Developing the competencies of the human resources that will be employed in digitized enterprises, and continuously improving the areas that may fall within the enterprise's competencies in the field of digitization.

- Expanding and developing options for the use of digital technologies, as well as expanding the digital skills of enterprise personnel [10].

Results

There are many new technology priorities on the 2020 agenda, including 5G, artificial intelligence, machine learning, IoT, and blockchain and distributed ledger technologies. It's a huge list of things that businesses must somehow absorb to keep up with the times. Many organizations have already learned to actively experiment with innovation, often collaborating with partners and startups, undertaking pilot projects and quickly implementing promising things into the business. Let's take a closer look at the elements of the digital transformation of the manufacturing enterprise.

Product development. In general, everything starts with product development. The specification of the future product is entered into a unified information base. Design documentation is developed for it - for example, with the help of the NX package from Siemens. (<https://blog.talenttech.ru/digital-transformation-faq>).

Then a pilot sample is produced, which is tested for compliance with the declared and expected characteristics. If discrepancies are found, corrections are made to the original design, the prototype is created and tested again, and this can happen more than once.

If we are not talking about the production of an elementary bolt, but, for example, a coffee machine, all these iterations at the enterprise scale bring significant financial losses and production time. With the Siemens software (<https://new.siemens.com> '... ' TIA Porta) you can perform all tests on digital models: check in advance the mechanical compatibility of components and test the planned loads, identify unauthorized overheating areas, perform electromagnetic tests without having to produce a prototype "in metal".

In a number of industries, product design is unspecific - for example, for oil and gas processing, metal melting, etc. For such applications, the Siemens portfolio includes software packages for simulating various environments. The data generated by these tools can be transferred to recipe management systems through integration, which also enables further production optimization.

Production planning. In the second step, Siemens software can be used to fully design and simulate future production. Siemens tools can effectively simulate not only robots, conveyors, extruders, rolling mills and other mechanisms, but also human biomechanics. This makes it possible to evaluate the labor input of personnel and the degree of human fatigue, as well as to identify the risks of interaction between an employee and collaborative machinery. Siemens software makes it possible to assess in advance the ergonomics of various production operations and health risks for employees.

Using digital models of machines, process units and personnel, it is possible to simulate the operation of entire production areas and shops, as well as the associated supply chains. This makes it possible to determine in advance how long it takes to produce a unit of product, to prevent situations where machines could damage personnel, to build material flows and to understand in advance which stock of raw materials is optimal and will guarantee the rhythmic operation of the production plant. As for the continuous technological plants (such as power plants, chemical reactors, furnaces), it is also possible to describe them in COMOS and build a complete digital twin, including the technological part, control logic, electrical circuits, automation, 3D visualization, etc.

The COMOS object-oriented platform allows you to create a process unit (e.g. a drive mixer) once and then use it many times in different parts of the project. COMOS automatically monitors the consistency of features and transforms the representation of the object. By dragging and dropping the stirrer from the object list, various graphic representations of the assembly can be obtained - in the process diagram, single-line diagram or wiring diagram. All this is done without human intervention, which saves time and engineering resources and is a form of plant lifecycle optimization.

Having a complete model of the technological installation, it is possible to test different modes of operation on it in advance, including frontier modes, without any risk of man-made disasters or personnel trauma. It is also possible, when the technological installation is still under construction, to start training personnel in advance, immersing them in virtual reality with the help of an avatar or virtual glasses. Thanks to the COMOS Walkinside virtual reality tool, a future employee can get acquainted with the production layout, walk up to any technological unit. The process parameters generated by a digital model of the process unit are available to the employee. The employee can instantly access the technical documentation for the node he has "approached", understand the logic of operation in a few clicks, and switch to the process flow diagram to quickly understand which process chain fragment the object of interest to him is a part of. As a result, we get a complete digital project and can start creating production in the real world.

Production preparation and engineering. At the stage of detailed design of production, application software for APCS appears, which implements the logic of process control, operator interfaces are developed. All this requires many months of work by qualified programmers. Siemens technologies enable to generate program code automatically, based on digital models of technological equipment, created at different stages of the life cycle of the enterprise. Such code for an industrial logic controller can be downloaded into both the physical controller and its digital copy. And, accordingly, then transfer individual stages of commissioning into virtual reality, protecting expensive technological equipment from damage. It is also possible when cabinets with automation have already arrived at the site under construction, but the process unit is not yet ready. In this case it is possible to connect physical control systems to a SIMBA gateway device which will simulate the presence of a real

"field" based on a technology model created, for example, with the SIMIT package from Siemens. The use of such technologies significantly reduces the time required to commission industrial facilities.

In Kazakhstan, the task of digitalization of industry was first set by the First President of Kazakhstan - Yelbasy N. Nazarbayev in 2017 in his address to the people. The message of the next year, 2018, initiated the development of the third five-year industrialization plan, dedicated to the formation of the "digital era" industry. In accordance with global trends, work on the digitalization of industrial enterprises has been initiated and is actively carried out. Today, there are pioneering companies in this area that are introducing new digital technologies and innovations. As part of the fourth industrial revolution "Industry 4.0", large domestic companies have formed their development strategies, allowing to consider a number of issues such as minimization of production costs, competitive positioning of the company through the implementation of digital solutions. In order to demonstrate the benefits of Industry 4.0 to the Kazakh business, it was decided to select 7 enterprises and make them "model digital factories". At the same time, there are already positive developments in the example of "model digital factories", which are created to popularize the implementation of Industry 4.0 technologies and will become demonstration sites of digital technology opportunities by 2025. In total, more than 40 projects are being implemented within the project of creating 7 model digital factories.

The prospects for the development of digitalization and robotization are primarily related to the mining, metallurgical, and petrochemical industries. In the mining industry, the level of competitiveness of a company is determined primarily by productivity and operational excellence. Digitalization and robotization are becoming a determining factor that will enable mining companies to remain profitable and competitive in the future. Large enterprises in Kazakhstan, such as "Kazakhmys", "Kazminerals", "Kazzinc", and "ArcelorMittal Temirtau", are robotizing mining operations. These enterprises have developed digital modernization plans; they are embarking on modernization programs such as "smart mine," "smart mine," where new technologies are introduced: advanced sensors, sensors, robotics, unmanned vehicles.

When implementing the planned projects of digitalization and robotization of production enterprises of the republic, it is important to as-

sess the effectiveness of modeling business processes under digitalization. Our proposed algorithm for assessing the effectiveness of modeling business processes of a company under digitalization allows us to determine the feasibility of digitalization of companies and implement measures for the implementation of digital technology [11].

Business processes of a company in the context of digitalization should be assessed in terms of their efficiency / feasibility of input and modeling. We have developed a corresponding algorithm shown in Figure 1

This algorithm for assessing the effectiveness of modeling the company's business processes in the context of digitalization is a detailed scheme with certain options for the execution of stages and decisions (with their positive and negative development), which is shown graphically (Fig. 1)

The proposed algorithm for assessing the effectiveness of modeling a business process can be conditionally divided into several stages, based on the results of assessing indicators, an intermediate control of the results is assumed with the necessary adjustments to the business process. So, for example, if at the initial stage it turns out that the business process is unprofitable, then the assessment of the efficiency of the use of labor resources does not matter, as well as the assessment of the degree of participation of the monetary assets of business processes in the total current assets of the organization, and other actions.

The algorithm for assessing the effectiveness of modeling the business processes of a company in the context of digitalization begins with a study of the business process, its organization, the degree of implementation, including an overall assessment. The next step in the proposed methodology is to assess the payback of the proposed business process. This stage is calculated, the calculation of the payback of the proposed business process is carried out according to the formula (1):

$$PP = IF : CF_n; \quad (1)$$

where PP is the payback period of the proposed business process;

IF - the amount of investment funds that are directed to the implementation of the proposed business process, thousand tenge;

CF_n - the average amount of cash flow from the implementation of the proposed business process, thousand tenge;

n - is the number of periods.

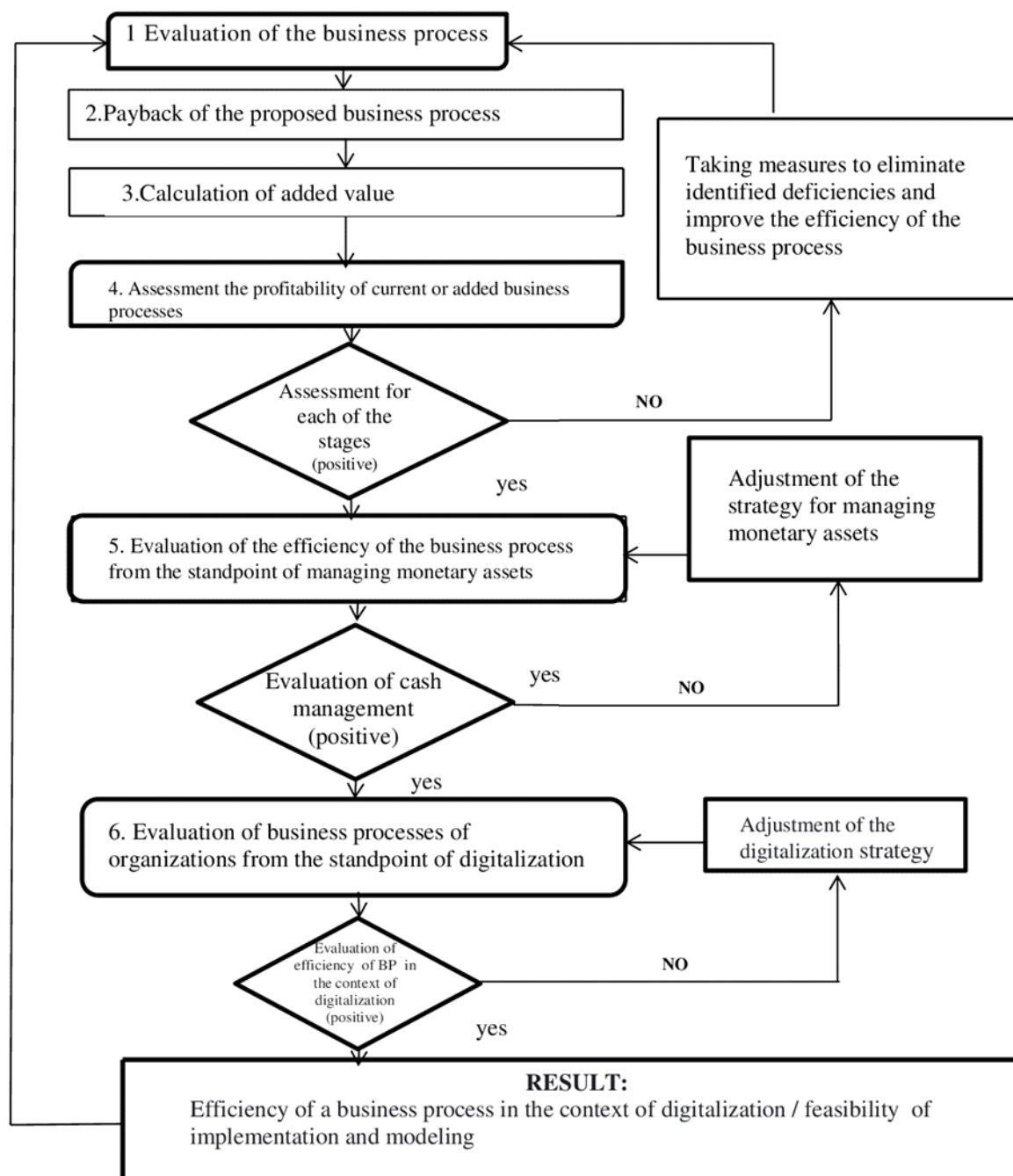

Figure 1 - Algorithm for assessing the effectiveness of modeling the company's business processes in the context of digitalization

Characterizing the above indicator, one should pay attention to the fact that it can be used to assess not only the effectiveness of the proposed business process, but also the level of risks [12]. The next stage in the algorithm for evaluating the effectiveness of modeling the company's business processes in the context of digitalization is the calculation of value added.

Value added is a theoretical concept that expresses the relationship between market value and actual costs incurred from the proposed busi-

ness process. The value added (VA) can be calculated using the formula (2):

$$VA = Va - Vb \quad (2)$$

Va - is the value of the business process after processing;

Vb - is the value of the business process before processing.

In order to assess the effectiveness of modeling business processes that add economic value

(costs), in a separate business process, this value can be expressed as a specific specific indicator.

Evaluation of the profitability of current or added business processes is the next stage in the developed algorithm for assessing the effectiveness of modeling the company's business processes in the context of digitalization. This indicator is the relative level of profitability from the proposed business process in the company.

The profitability of current or added business processes (Pr) is calculated using the formula (3):

$$Pr = P : R \quad (3)$$

P - profit from current or added business processes in the organization, thousand tenge;

R - revenue from current or added business processes in the organization, thousand tenge.

In the conditions of obtaining the optimal value (more than 4%), increasing it in dynamics (in comparison with the current indicator, that is, the indicator of the reporting period), it is necessary to proceed to the next stage in the developed methodology. In conditions of a value of up to 4%, its reduction in dynamics, measures should be taken to eliminate the identified deficiencies and increase the efficiency of modeling the business process in the company, in order to subsequently return to the stage and move on to the next one according to the developed methodology.

Evaluating the effectiveness of a business process from the standpoint of managing monetary assets is the fifth stage in the algorithm for evaluating the effectiveness of modeling a company's business processes in the context of digitalization. At this stage, the calculation is carried out according to the main indicators of efficiency: the degree of participation of monetary assets of business processes in the total current assets of the organization, the average period of turnover and the number of turnovers of monetary assets of business processes in the period under review, the number of revolutions of the average balance of monetary assets in the period under review for business processes, the coefficient of profitability of short-term financial investments for business processes, as well as the planned amount of the operating balance of monetary assets of business processes [13].

In terms of the effectiveness of the indicators their positive development and dynamics (in comparison with the indicators of the reporting period), the final conclusion is made about the effectiveness and feasibility of modeling the pro-

posed business process of the company in the context of digitalization. With the reverse dynamics, the digitalization strategy is being adjusted.

Conclusion

Digitalization has touched every business in one way or another, and this is just the beginning. Businesses that want to succeed and grow must embrace the challenges of today's economy - only then can they become leaders. Digital transformation will help them do just that.

Digital transformation is cyclical. Technology is changing rapidly, and services of all kinds are adding new features, so one of the most important conditions for success is that the transformation must not be interrupted. Once you start that process, you'll have a flexible and competitive company with more skilled employees and satisfied customers, which in turn will have a positive impact on the financial performance of the business.

Digital transformation is not only about the introduction of digital technologies, but also the transformation of many horizontal and vertical business processes, optimization of operational procedures, changing established models and formats of interaction between participants in value chains. New technological solutions require complementary investments in improving organizational practices, development of employee competencies, culture of working with data and digital solutions.

LITERATURE

1. Avi Goldfarb, Catherine Tucker. Digital Economics. // *Journal of Economic Literature* 2019, vol. 57(1), pp. 3–43.
2. Vladimir Kulagin, Aleksandr Sukharevski, Yurgen Meffert (2019). «Digital @ Scale. Nastol'naya kniga po tsifrovizatsii biznesa». // Izd-vo "Al'pina publisher". Biznes.. 286 p. [in Russian].
3. Matt D. T. and Rauch E. (2020). "SME 4.0: The Role of Small- and Medium-Sized Enterprises in the Transformation" *Industry 4.0 for SMEs*, (pp. 3–36). Springer International Publishing.
4. Piter Vayl, Stefani Vornier (2018). «Tsifrovaya transformatsiya biznesa. // Izd-vo "Al'pina publisher". Biznes. 319 p. [in Russian].
5. Ravin Dzhesutan, Dzhon Budro «Reinzhiniring biznesa. (2018) Kak gramotno vnedrit' avtomatizatsiyu i iskusstvennyy intellekt». // Izd-vo "Al'pina publisher". Biznes. 331 p. [in Russian].
6. Tomas Sibel (2019) «Tsifrovaya

transformatsiya. Kak vyzhit' i preuspet' v novuyu epokhu». // Digital Transformation by Thomas M. Siebel. Cover © Regan McCamey and Jay McNair. [in Russian].

7. Джестон, Д. Управление бизнес-процессами. Практическое руководство по успешной реализации проектов / Д. Джестон, И. Нелис. // - Москва: Символ, 2015. - 512 с.

8. Baymukhamedov M.F. Digitalization and robotization of the economy: // Textbook, volume 1, Almaty, publishing house "Bastau", 2022. - 89 p.

9. Alina Sorescu, Martin Schreier. Innovation in the digital economy: a broader view of its scope, antecedents, and consequences. // *Journal of the Academy of Marketing Science* 2021, vol. 49(6), pp. 627–631.

10. Baimukhamedov M.F. Digitalization and robotization of the economy: // Textbook, volume 2, Almaty, publishing house "Bastau", 2021. -92 p.

11. Т.С. Баймуханов. А.М. Баймухамедова, М.Ф. Баймухамедов. Evaluation of the effectiveness of modeling the company's business processes in the context of digitalization. // Вестник КазНУ им. Аль-фараби

12. Vasilyeva L.S. Business valuation. Textbook. // - М.: ЗАО "Knorus", 2016.- 672 p.

13. Knyazeva I.V. Analysis of the international practice of assessing the effectiveness of the implemented competition policy and the performance of the competition authority. // *Journal "Modern Competition"* No. 3, 2014. S. 54-63.

REFERENCES

1. Avi Goldfarb, Catherine Tucker. Digital Economics.//*Journal of Economic Literature* 2019, vol. 57(1), pp. 3–43.

2. Vladimir Kulagin, Aleksandr Sukharevski, Yurgen Meffert (2019). «Digital @ Scale. Nastol'naya kniga po tsifrovizatsii biznesa». // Izd-vo "Al'pinapublisher". Biznes..286 p. [in Russian].

3. Matt D. T. and Rauch E. (2020). "SME 4.0: The Role of Small - and Medium-Sized Enterprises in the Transformation," Industry 4.0 for SMEs , (pp. 3–36). Springer International Publishing

4. PiterVayl, Stefani Vorner (2018). «Tsifrovaya transformatsiya biznesa. // Izd-vo "Al'pinapublisher". Biznes.319 p. [in Russian].

5. Ravin Dzhesutan, Dzhon Budro «Reinzhiniringbiznesa. (2018) Kak gramotno vnedrit' avtomatizatsiyu i iskusstvennyy intellekt». // Izd-vo "Al'pinapublisher". Biznes. 331 p. [in Russian].

6. Tomas Sibel (2019) «Tsifrovaya transformatsiya. Kak vyzhit' i preuspet' v novuyu epokhu». // Digital Transformation by Thomas M. Siebel. Cover © Regan McCamey and Jay McNair. [in Russian].

7. Dzheston, D. Upravlenie biznes-processami. Prakticheskoe rukovodstvo po uspeшной realizacii proektov / D. Dzheston, I. Nelis. // - Moskva: Simvol, 2015. - 512 s.

8. Baymukhamedov M.F. Digitalization and robotization of the economy: // Textbook, volume 1, Almaty, publishing house "Bastau", 2022. - 89 p.

9. Alina Sorescu, Martin Schreier. Innovation in the digital economy: a broader view of its scope, antecedents, and consequences. // *Journal of the Academy of Marketing Science* 2021, vol. 49(6), pp. 627–631

10. Baimukhamedov M.F. Digitalization and robotization of the economy: // Textbook, volume 2, Almaty, publishing house "Bastau", 2021. -92 p

11. T.S. Bajmuhanov. A.M. Bajmuhamedova, M.F. Bajmuhamedov. Evaluation of the effectiveness of modeling the company's business processes in the context of digitalization. // *Vestnik KazNU im. Al'-farabi*,

12. Vasilyeva L.S. Business valuation. Textbook. // - М.: ЗАО "Knorus", 2016.-672 p.

13. Knyazeva I.V. Analysis of the international practice of assessing the effectiveness of the implemented competition policy and the performance of the competition authority. // *Journal "Modern Competition"* No. 3, 2014. S. 54-63.

Баймухамедов М.Ф.,

техника ғылымдарының докторы,
профессор, bmf45@mail.ru¹

Баймухамедова Г.С.,

экономика ғылымдарының кандидаты,
профессор, gulzada48@mail.ru¹

Аймурзинов М.С.,

экономика ғылымдарының кандидаты,
профессор, ams-66@mail.ru¹

Александрова М.Л.,

доцент, aml65@mail.ru¹

Академик З. Алдамжар атындағы
Қостанай әлеуметтік-техникалық
университеті,
110000 Қостанай қ.,
Қобыланды батыр даңғылы, 27¹

**ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ
ЦИФРЛАНДЫРУ НЕГІЗІНДЕ ДАМУЫ**ams-66@mail.ru¹**Александрова М.Л.,**
доцент, aml65@mail.ru¹

Аңдатпа. Қазақстандағы цифрлық трансформация тау-кен өндірісі, машина жасау, авиация, ауыл шаруашылығы, энергетика, тамақ өңдеу және басқа да көптеген салаларды қоса алғанда, барлық өнеркәсіп салаларында жүзеге асырылуда. Бизнес-процестердің цифрлық трансформациясы компанияларға жылдам шешім қабылдауға, операцияларды қазіргі талаптарға тез бейімдеуге және тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік беруге бағытталғаны атап өтілген. Елдегі өндірістік кәсіпорындарда жоспарланған цифрландыру жобаларын жүзеге асырған кезде, цифрландыру аясында бизнес-процестерді модельдеудің тиімділігін бағалау өте маңызды. Авторлар компанияның бизнес-процестерін модельдеудің тиімділігін цифрландыру аясында бағалау алгоритмін ұсынады, бұл цифрландырудың орындылығын анықтауға және цифрлық технологияларды енгізу бойынша шараларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: цифрландыру, бизнес-процестер, өндірістік кәсіпорындар, экономика, цифрлық технологиялар, өнімділікті бағалау.

Баймухамедов М.Ф.,
доктор технических наук, профессор,
bmf45@mail.ru¹

Баймухамедова Г.С.,
кандидат экономических наук, профессор,
gulzada48@mail.ru¹

Аймурзинов М.С.,
кандидат экономических наук, профессор,

Костанайский социально-технический
университет имени академика З. Алдамжар,
110000 г. Костанай,
пр-т. Кобыланды батыра, 27¹

**РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ
КАЗАХСТАНА НА БАЗЕ
ЦИФРОВИЗАЦИИ**

Аннотация. Цифровая трансформация в Казахстане реализуется практически во всех отраслях промышленности, включая цифровизацию горной промышленности, машиностроения, авиапромышленности, сельского хозяйства, энергетику, пищевую промышленность и многие другие. Отмечается, что цифровая трансформация бизнес-процессов направлена на то, чтобы компании оперативно принимали решения, молниеносно адаптировали работу к требованиям текущего момента и удовлетворяли потребности клиентов. При реализации запланированных проектов по цифровизации производственных предприятий республики важное значение имеет оценка эффективности моделирования бизнес-процессов в условиях цифровизации. Авторами предложен алгоритм оценки эффективности моделирования бизнес-процессов компании в условиях цифровизации, который позволяет определить целесообразность цифровизации компаний и осуществлять меры по внедрению цифровых технологий.

Ключевые слова: цифровизация, бизнес-процессы, производственные предприятия, экономика, цифровые технологии, оценка эффективности.

УДК 336.77:347.736

DOI <https://doi.org/10.71050/2305-3348.2026.18.3.003>**Камзина Г.А.,**старший преподаватель, магистр экономики,
kamzibaguldana@gmail.com*Костанайский социально-технический
университет имени академика З. Алдамжара,
110000 г. Костанай,
пр. Кобыланды батыра, 27*

ЗАКРЕДИТОВАННОСТЬ МОЛОДЕЖИ В КАЗАХСТАНЕ: ПРИЧИНЫ, ПРАВОВЫЕ РИСКИ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема закредитованности молодежи в Казахстане. В исследовании анализируются причины роста кредитной нагрузки среди молодежи, правовые риски и экономические последствия. Основными факторами названы низкий уровень финансовой грамотности, доступность онлайн-кредитования, потребительская культура и нестабильный уровень доходов. Также рассматриваются такие правовые последствия, как просроченная задолженность, ухудшение кредитной истории и судебные разбирательства. В статье предлагаются пути снижения долговой нагрузки молодежи и подчеркивается важность развития финансового образования и усиления государственного регулирования.

Ключевые слова: молодежь, кредит, долговая нагрузка, финансовая грамотность, микрокредит, экономика, правовые риски.

Введение

В последние годы проблема закредитованности молодежи в Казахстане становится одной из наиболее актуальных социально-экономических проблем. Активное развитие цифровых финансовых сервисов, упрощенный доступ к потребительским кредитам и микрозаймам, а также недостаточный уровень финансовой грамотности привели к резкому росту долговой нагрузки среди молодых граждан [5-7]. Особенно уязвимой категорией являются студенты, молодые специалисты и граждане в возрасте до 30 лет, которые часто оформляют займы без полного понимания последствий долговых обязательств.

Закредитованность молодежи оказывает деструктивное влияние не только на личное

финансовое положение граждан, но и на макроэкономику страны в целом. Рост просроченной задолженности увеличивает системные риски банковского и микрофинансового секторов, снижает долгосрочную потребительскую активность и ухудшает социальную стабильность общества.

Обзор литературы

Исследование теоретических и практических аспектов государственного регулирования розничного кредитования находится на стыке макроэкономической теории, поведенческой экономики и корпоративных финансов. В структуре существующих публикаций можно выделить три ключевых пласта исследований.

Первый пласт составляют классические теории влияния потребительского кредита на экономику. Фундаментом для анализа розничного сегмента выступают теория жизненного цикла Ф. Модильяни и гипотеза постоянного дохода М. Фридмена. В рамках данных концепций потребительский кредит рассматривается как эффективный инструмент «сглаживания потребления» (consumption smoothing) во времени, позволяющий домохозяйствам поддерживать стабильный уровень благосостояния в периоды временного снижения доходов [10,11]

Однако в работах современных западных экономистов (таких как Дж. Стиглиц и Э. Вейс) акцент смещается на концепцию «асимметрии информации» на финансовых рынках [1]. Авторы доказывают, что без государственного вмешательства финансовые институты склонны к ухудшению условий отбора заемщиков (adverse selection) и возникновению субъективного риска (moral hazard) [12]. В контексте молодежного кредитования данный риск удваивается: цифровая доступность займов в сочетании с агрессивным маркетингом приводит к проявлению «финансовой близорукости» (financial myopia) молодых заемщиков, что ведет к формированию локальных кредитных пузырей и требует жесткого пруденциального надзора.

Второй пласт исследований охватывает специфику регулирования рынков, находящихся в фазе развития (Emerging Markets). Исследователи из стран с развивающейся экономикой (в частности, латиноамериканские и восточноевропейские ученые, такие как Д. Родрик, К. Рейнхарт и К. Рогофф) отмечают, что розничное кредитование в данных регионах сопряжено со специфическими структурными

рисками.

Во-первых, выявляется конфликт между краткосрочными стимулами и долгосрочным спадом: потребительские займы резко разгоняют внутренний спрос в краткосрочном периоде, но при отсутствии роста реального отечественного производства приводят к высокой импортозависимости, девальвационному давлению и инфляции. Во-вторых, на таких рынках остро проявляется институциональный арбитраж: регуляторные ограничения для коммерческих банков вытесняют наиболее уязвимые слои населения (включая безработную или самозанятую молодежь) в менее регулируемый сектор микрофинансовых организаций (МФО) и онлайн-ломбардов, что усугубляет проблему их закредитованности.

Институциональный арбитраж: жесткое регулирование коммерческих банков вытесняет уязвимых заемщиков в нерегулируемый сектор (микрофинансовые организации, ломбарды, финтех-платформы). Данный феномен подробно описан в отчетах Всемирного банка (World Bank) и Международного валютного фонда (МВФ), где подчеркивается необходимость кросс - секторального (консолидированного) надзора. [1, 2, 3]

Казахстанский дискурс: закредитованность против финансовой инклюзии

В казахстанской научной периодике (труды ученых Института экономики КН МНВО РК, Университета Нархоз, КазНУ им. аль-Фараби и ЕНУ им. Л.Н. Гумилева) мнения разделились на два ключевых лагеря: [1, 2]

Критический подход (Сторонники теории закредитованности): Такие исследователи, как А. Курманалина, Ж. Гусманова и О.А. Павлова, утверждают, что взрывной рост потребительского кредитования в Казахстане носит вынужденный характер и вызван стагнацией реальных доходов населения [5, 6.]. В их работах подчеркивается, что смещение фокуса банков со среднесрочного кредитования реального сектора (МСБ) на высококомаржинальные беззалоговые экспресс-кредиты физлиц обескровливает экономику и создает риски социальной нестабильности. Наличие высокого психологического фактора и агрессивного маркетинга банков как драйверов долговой нагрузки отмечается в эконометрических исследованиях журнала *Central Asian Economic Review*.

Умеренно-оптимистический подход (Оценка макропруденциальной стабильности): Экономисты, опирающиеся на методологию Национального Банка РК и аналитику *Rank-*

ing.kz / Finprom, доказывают, что системные риски в РК преувеличены. Они указывают, что отношение долга домохозяйств к ВВП в Казахстане (около 15,2%) значительно ниже, чем в развитых странах (США, Канада), а основная масса кредитов сконцентрирована у экономически активного городского населения с доходами выше среднего. В публикациях этого направления эффективность АРРФР оценивается высоко, так как внедрение коэффициентов долговой нагрузки (КДН) и своевременное ограничение ГЭСВ удержали долю NPL в безопасных пределах.

Несмотря на обилие публикаций, посвященных динамике рынка кредитования, в казахстанской литературе сохраняется пробел в оценке *синергетического эффекта* последних регуляторных реформ (таких как Закон от июня 2024 года и введение тотальной биометрии с июля 2026 года). Большинство авторов рассматривают инструменты АРРФР изолированно, без учета гибкого перетока заемщиков между БВУ, МФО и финтех-платформами (BNPL-рассрочки), что определяет актуальность текущего исследования.[13, 14].

Масштаб закредитованности молодежи в Казахстане превратился из частной проблемы в национальную экономическую угрозу. Согласно данным Агентства по регулированию и развитию финансового рынка (АРРФР) и Национального банка РК, общий долг граждан в возрасте до 30 лет превысил 5 триллионов тенге, а более 1,6 миллиона казахстанцев имеют критические просрочки по платежам свыше 90 дней. Желание поддерживать высокий уровень потребления в условиях стагнации реальных доходов вгоняет молодых людей в затяжную долговую спираль.

Основные индикаторы финансового сектора Казахстана демонстрируют аномально быстрый прирост розничных долгов:

Общий портфель. Кредиты населению достигли 25 триллионов тенге, став главным драйвером общего кредитного портфеля страны (43,4 трлн тенге).

Молодежный сегмент. На долю казахстанцев младше 30 лет приходится около 5 трлн тенге долга. Потребительские беззалоговые займы и рассрочки составляют абсолютное большинство в структуре этих долгов.

Проблемная задолженность. Количество неплательщиков с просрочкой 90+ дней превышает 1,6 млн человек, при этом в рамках антикризисных мер банки и МФО были вынуждены принудительно урегулировать или списать займы более чем 703 тысячам проблем-

ных заемщиков.

Основная часть долгов казахстанцев приходится не на инвестиционные цели или покупку недвижимости, а на необеспеченные траты. Главным драйвером рынка выступают потребительские кредиты без залога, объем которых достиг почти семнадцати триллионов тенге. Это составляет более шестидесяти семи процентов от общего портфеля физических лиц и превышает ипотечный сектор более чем в два раза.

Непосредственно в молодежном сегменте потребительские займы занимают пятьдесят два процента от общего объема обязательств. На ипотеку у молодежи приходится двадцать три процента, на автокредиты — восемнадцать процентов, а доля микрозаймов «до зарплаты» составляет около одного процента. Ситуация усугубляется ростом токсичной массы: сумма неработающих займов на балансе финансовых организаций выросла до одного триллиона семисот миллиардов тенге.

Единственным позитивным маркером на этом фоне выступает практически полное исчезновение валютных рисков, поскольку банки перешли на выдачу займов населению исключительно в национальной валюте. В то же время всплеск закредитованности напрямую связан с ухудшением реального благосостояния граждан. При номинальном росте заработных плат на десять процентов реальные доходы населения сократились на один процент из-за давления инфляции, которая удерживается на уровне двенадцати процентов.

Опережающее подорожание аренды жилья почти на пятнадцать процентов и продуктов питания на тринадцать процентов вынуждает молодых казахстанцев закрывать кассовые разрывы личного бюджета с помощью онлайн-микрозаймов и банковских рассрочек.

Стремительный рост долгов среди нового поколения обусловлен комплексом социальных и технологических факторов. Микрофинансовые организации и сервисы онлайн-займов выдают деньги за пять минут без подтверждения доходов, а агрессивный маркетинг банковских приложений превратил рассрочки в повседневный способ оплаты еды и одежды. Дополнительно социальные сети формируют ложные стандарты успеха, вынуждая покупать в долг дорогие смартфоны и брендовые вещи.

Мобильные рассрочки по схеме «ноль-ноль-двадцать четыре» воспринимаются психикой не как долговое обязательство, а как скидка, что подталкивает к импульсивным покупкам. При этом у молодежи часто отсут-

ствует базовая финансовая грамотность: многие не умеют рассчитывать годовую эффективную ставку вознаграждения (ГЭСВ). Давление традиций и родственников также оказывает серьезное влияние, заставляя молодых людей брать миллионные займы на проведение пышных свадеб и тоев. Особой проблемой стала эпидемия лудомании, когда ставки на спорт и онлайн-казино формируют устойчивую зависимость. Проигрывая личные средства, молодые люди берут микрозаймы под максимальный процент в надежде отыграться, что приводит к моментальному дефолту.

Невыполнение обязательств перед финансовыми организациями влечет за собой жесткие санкции в правовом поле. Нотариусы выносят исполнительные надписи, позволяя взыскивать долги в упрощенном порядке без долгих судебных разбирательств. После этого судебные исполнители арестовывают банковские карты и принудительно списывают до половины от официальной зарплаты или стипендии. При сумме долга свыше сорока месячных расчетных показателей (МРП) гражданину полностью блокируют выезд за пределы Казахстана. Попадание в черный список Первого кредитного бюро портит кредитную историю и закрывает доступ к крупным займам на годы вперед, а крупные компании и государственные органы проверяют благонадежность кандидатов, что создает серьезные проблемы с трудоустройством.

Когда заемщик уходит в тень, урон несет вся экономика страны: молодежь соглашается на неофициальную работу ради серых зарплат, снижая налоговые поступления в бюджет. В конечном итоге массовые дефолты снижают общую покупательскую способность населения, тормозят рынок жилья и провоцируют социальную нестабильность, ведя к распаду молодых семей и росту преступности.

В ответ на кризис правительство и Национальный банк ужесточили правила игры, введя запрет на оформление кредитов без согласия супругов, ограничив предельные ставки вознаграждения и запретив выдачу новых займов гражданам с просрочкой свыше девяноста дней. Для тех, кто оказался в безвыходной ситуации, государство обновило механизм внесудебного банкротства. Процедура проводится бесплатно через Комитет государственных доходов. Чтобы претендовать на нее, сумма долга перед банками, микрофинансовыми организациями или коллекторами не должна превышать 1 600 месячных расчетных показателей (МРП). Выплаты должны отсутствовать

в течение двенадцати последовательных месяцев, а у заемщика не должно быть никакого имущества в собственности. Также необходимо предоставить документ, подтверждающий, что заемщик пытался урегулировать задолженность с банком, но получил отказ.

Получатели адресной социальной помощи (АСП) могут подавать документы уже через шесть месяцев отсутствия платежей, а если долг не выплачивается более пяти лет, банкротство оформляется без учета наличия имущества. Заявление подается в онлайн-режиме через портал электронного правительства eGov.kz, мобильное приложение eGov Mobile или сервис «e-Salyq Azamat». Органы госдоходов проверяют данные в течение шести месяцев, приостанавливая начисление пени и штрафов. После признания гражданина банкротом все долги списываются, но наступают жесткие ограничения: на пять лет запрещается брать любые новые кредиты, финансовое состояние в течение трех лет строго мониторится налоговыми органами, а повторное банкротство становится возможным только через семь лет.

Если вы или ваши близкие оказались в тяжелой финансовой ситуации, важно помнить, что в Казахстане работают официальные государственные и общественные инструменты поддержки, и не нужно брать новые займы для закрытия старых. Масштабная инициатива партии «AMANAT» совместно с регулятором — проект «Қарызсыз қоғам» — предоставляет бесплатные консультации квалифицированных юристов, помогает составить планы реструктуризации долга, осуществляет юридическое сопровождение при банкротстве и обучает финансовой грамотности. Оставить заявку можно на официальном сайте проекта qogam-fin.kz, где также доступна экстренная кнопка юридической помощи, или обратиться в центр кураторства по телефону +7 (700) 855-85-85. Кроме того, Министерство юстиции обеспечивает бесплатное информирование по вопросам исполнительного производства и ареста счетов по единому короткому номеру 119 (со стационарных телефонов) или по номеру +7 (7172) 58-00-58 (для мобильных), а также через специальный Telegram-бот @Kenes119Bot.

Закредитованность молодежи Казахстана — это вызов для будущего всей страны, требующий жесткого контроля финансового сектора и повышения ответственности каждого гражданина. Чтобы не попасть в долговую яму, финансовые эксперты рекомендуют внедрить несколько простых, но эффективных

привычек управления деньгами:

Правило 50/30/20. Разделяйте свой доход сразу после получения на три четкие части. Половину заработка (50%) направляйте на обязательные нужды, такие как аренда жилья, коммунальные услуги, продукты и транспорт. Тридцать процентов (30%) можно тратить на развлечения, кафе, хобби и покупки для души. Оставшиеся двадцать процентов (20%) необходимо откладывать на сбережения или инвестиции.

Принцип 24 часов. Никогда не совершайте крупные покупки импульсивно. Если вы увидели в магазине или интернете дорогую вещь или гаджет, закройте вкладку и подождите ровно сутки. За это время эмоции утихнут, мозг вернется к рациональному мышлению, и вы сможете честно ответить себе, действительно ли вам нужна эта вещь или это лишь влияние маркетинга.

Автоматизация накоплений. Откройте в банковском приложении депозит с функцией автоматического пополнения. Настройте систему так, чтобы в день поступления зарплаты или стипендии сервис самостоятельно переводил туда фиксированную сумму, например, 10 000 тенге. Это поможет сформировать подушку безопасности незаметно для вашего бюджета.

Отказ от мелких подписок. Проведите ревизию своих цифровых расходов. Ежемесячные автоматические списания за неиспользуемые стриминговые сервисы, приложения по фитнесу или премиум-аккаунты в играх незаметно забирают из кармана значительные суммы. Отключение трех-четырех ненужных подписок сохранит деньги на более важные цели.

Ведение учета в приложениях. Пользуйтесь встроенной аналитикой расходов в банковских приложениях или установите специальную бесплатную программу для учета финансов. Когда вы наглядно увидите, какая огромная сумма уходит каждый месяц на фастфуд, кофе на вынос или такси, вам будет гораздо проще скорректировать свои траты.

Вступление. Закредитованность молодежи в Казахстане — это скрытая экономическая угроза. Сегодня долги граждан до 35 лет превышают 5 триллионов тенге, а более 1,5 миллиона человек находятся в глубокой просрочке. Это подрывает будущее целого поколения.

Причины кризиса. Кредитная петля затягивается из-за опасного сочетания факторов. С одной стороны — это агрессивные онлайн-микрозаймы за 5 минут и иллюзия

«бесплатности» рассрочек. С другой стороны — социальное давление, желание казаться успешным, свадебные долги и пугающие масштабы игровой зависимости (лудомани).

Правовые последствия для человека. Кредит — это не просто долг, это потеря личной свободы. Неплательщиков ждут исполнительные надписи нотариусов, моментальная блокировка всех карт, изъятие до 50% зарплаты, полный запрет на выезд за границу и клеймо в кредитной истории, которое закроет путь к покупке жилья или хорошей работе.

Экономический урон для страны. Государство теряет активных граждан. Молодежь уходит работать в теневой сектор, чтобы прятать доходы от судебных исполнителей. Падает общая покупательская способность, растет

число разводов из-за безденежья, а бюджет несет нагрузку из-за процедур банкротства физлиц.

Пути решения. Проблема требует жестких мер. Государство уже запретило выдавать кредиты без согласия супругов и лицам с действующими просрочками. Для безнадежных должников работает бесплатное внесудебное банкротство через портал электронного правительства eGov.kz.

Выход из кризиса лежит через повышение финансовой грамотности. Проекты вроде «Қарызсыз қоғам» помогают людям бесплатно исправить ситуацию. Главный вывод для каждого молодого казахстанца: финансовая независимость начинается не с умения брать кредиты, а с умения управлять своими доходами.

Таблица 1. Сравнительная таблица: Структура долгов и риски

Тип кредитования	Доля в портфеле молодежи	Главный триггер (почему берут)	Основной правовой или финансовый риск
Потребительские займы	52%	Импульсивные покупки, гаджеты, одежда, проведение тоев и свадеб	ГЭСВ до 46%, быстрая перегрузка личного бюджета
Ипотека и жилье	23%	Первоначальный взнос, покупка квартиры через Отбасы банк	Долгосрочная кабала на 15–20 лет, риск потери жилья
Автокредитование	18%	Покупка личного автомобиля или машины для работы в такси	Изъятие автомобиля судебными исполнителями при дефолте
Микрозаймы (МФО)	1%	Кассовые разрывы до зарплаты, ставки на спорт (лудомания)	Огромные штрафы, моментальное попадание в черный список ПКБ

Эта таблица наглядно показывает, куда уходят кредитные средства молодежи и с какими проблемами они сталкиваются.

Данные по расходам и доходам населения приведены на основе официальной информации Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан (БНС АСПиР РК). Показатели сформированы по результатам выборочного обследования бюджетов двенадцати тысяч домашних хозяйств по уровню жизни. Все аналитические расчеты в статье проводились с учетом этих данных и актуального индекса потребительских цен БНС.

На представленном изображении Рис.1 изображена горизонтальная столбчатая диаграмма, иллюстрирующая экономические при-

чины (триггеры) роста закредитованности населения в Республике Казахстан. График наглядно демонстрирует дисбаланс между ростом стоимости жизни и изменением доходов граждан.

Основные элементы и структура диаграммы.

Заголовок: В верхней части расположен технический заголовок с опечаткой форматирования: «Экономические триггеры закредитованности в РК\п(Дисбаланс доходов и стоимости жизни)».

Горизонтальная ось (X): Показывает изменение экономических показателей в процентах (%) в диапазоне от -5% до 20% с шагом в 5%. Пунктирная вертикальная линия отмечает нулевую отметку (0).

Вертикальная ось (Y): Содержит назва-

ния пяти исследуемых экономических показателей.

Анализ показателей диаграммы.

Диаграмма разделена по цветам: красный цвет используется для негативных факторов (инфляция, рост цен, падение доходов), а зеленый — для положительного изменения номинальной величины.

Рост цен на аренду (+14.8%) — самый длинный красный столбец, указывающий на наиболее сильное удорожание среди представленных категорий.

Рост цен на продукты (+13.5%) — второй по величине негативный фактор, сильно бьющий по бюджету граждан.

Инфляция (+12.3%) — общий уровень

роста цен в стране, зафиксированный на двузначной отметке.

Номинальная зарплата (+10.2%) — выделена зеленым цветом. Показывает, что в денежном выражении зарплата выросла, однако этот рост полностью перекрывается инфляцией и ростом цен на ключевые товары и услуги (аренду и продукты).

Реальные доходы (-1.1%) — единственный столбец, уходящий в отрицательную зону (влево от нуля). Это главный экономический вывод графика: из-за высокой инфляции и опережающего роста цен реальная покупательская способность населения сократилась, что и вынуждает людей чаще прибегать к кредитам.

Источник: составлено автором на основе данных БНС РК.

Рисунок 1 - Экономические триггеры закредитованности в РК (Дисбаланс доходов и стоимости жизни).

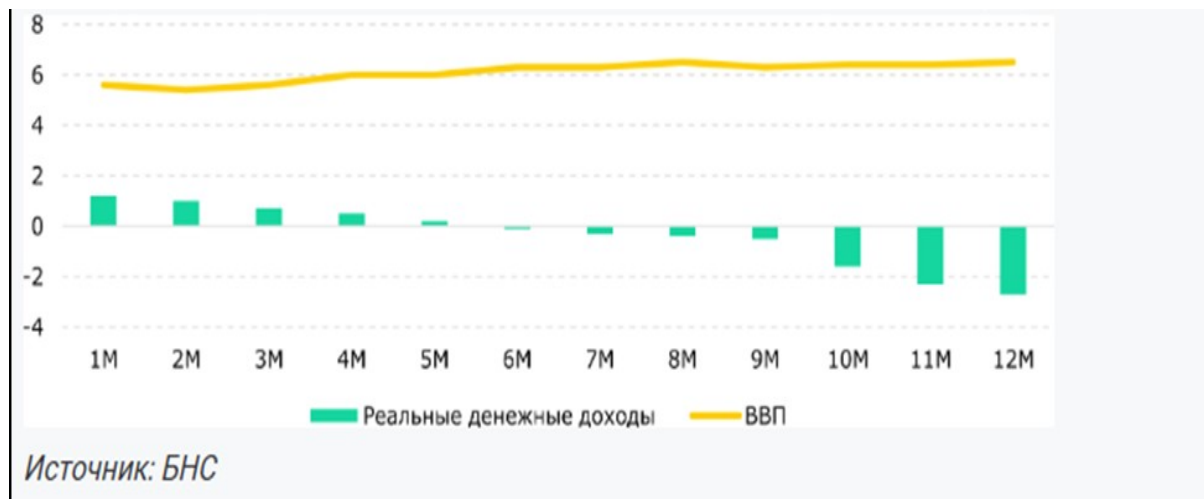

Рисунок 2-Динамика реальных денежных доходов населения в среднем на душу и ВВП, % г/г

Наблюдаемая динамика реальных денежных доходов населения указывает на постепенное замедление роста покупательной способности граждан. Если в первые пять месяцев темпы роста оставались положительными, то затем они сменились снижением, которое по итогам двенадцатого месяца достигло пиковых отрицательных значений в годовом выражении. В целом по итогам года индекс реальных доходов населения с учетом инфляции снизился на один и один процента, зафиксировав устойчивый отрицательный тренд во

втором полугодии.

Основное давление на кошельки граждан оказало проседание трудовых поступлений.

По расчетам аналитического центра, реальные доходы казахстанцев от работы по найму сократились на один и два процента. Именно этот спад реального благосостояния стал главным триггером, вынуждающим молодежь покрывать текущие бытовые расходы за счет потребительских кредитов и рассрочек.

Рисунок 3- Структура денежных доходов населения в 4 квартале 2025 года, %».

В IV квартале 2025 года денежный доход на душу населения составил 374,3 тыс. тенге, увеличившись на 7,7% в номинальном выражении. Однако с учетом инфляции реальные доходы снизились на 2,9%. Основной вклад внесло снижение доходов от трудовой деятельности — на 3,3% г/г.

Социальные трансферты показали разнонаправленную динамику. В целом они выросли на 2,0% г/г, однако пособия снизились на 12,9%, тогда как пенсии выросли на 5,5%.

По данным БНС, денежные расходы населения составили 338,5 тыс. тенге на душу, снизившись на 2,6% в реальном выражении.

Структура потребления также изменилась: расходы на продовольствие выросли на 1,7%, тогда как на непродовольственные товары сократились на 10,5%, а на услуги — на 3,6%.

Доля расходов населения на погашение кредитов составила шесть и одну десятую процента. При этом шестьдесят семь и три десятых процента общего розничного кредитного портфеля приходится именно на потребительские займы, что делает общую долговую нагрузку молодых граждан более чувствитель-

ной к любым макроэкономическим шокам.

В целом, по оценкам аналитиков, темпы снижения реальных доходов, составившие два и девять десятых процента, оказались выше темпов сокращения расходов, которые снизились на два и шесть десятых процента. Образовавшийся недостаток личных средств населения компенсирует за счет привлечения заемных ресурсов: в результате портфель потребительских кредитов вырос на двадцать один процент в годовом выражении.

Независимые эксперты сходятся во мнении, что для стабилизации текущей ситуации необходимо повышать качество национального экономического роста, активно развивать производительность труда, диверсифицировать структуру экономики и существенно усиливать механизмы адресной социальной поддержки уязвимых слоев населения.

Закредитованность молодежи в Казахстане представляет собой комплексную экономическую и социальную проблему, требующую незамедлительного внимания. Основными триггерами ее развития выступают недостаточный уровень базовой финансовой грамотности, высокая доступность моментально-

го онлайн-кредитования и навязанная цифровыми сервисами потребительская модель поведения. Высокая долговая нагрузка в конечном итоге оборачивается жесткими правовыми ограничениями для самих заемщиков и создает ощутимые системные риски для макроэкономической стабильности государства.

Для системного решения данной проблемы необходим комплексный и скоординированный подход [1–6]. Он должен включать в себя масштабное внедрение программ финансового образования, дальнейшее совершенствование профильного законодательства, ужесточение контроля над микрофинансовым и банковским рынками, а также создание условий для реального повышения уровня доходов молодых граждан. Только при синергии усилий государства, финансовых институтов и институтов гражданского общества возможно снизить уровень деструктивной закредитованности и сформировать финансово ответственное новое поколение казахстанцев.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Казахстан «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан».
2. Закон Республики Казахстан «О микрофинансовой деятельности».
3. Закон Республики Казахстан «О восстановлении платежеспособности и банкротстве граждан Республики Казахстан».
4. Закон Республики Казахстан «О государственном регулировании, контроле и надзоре финансового рынка и финансовых организаций».
5. Материалы Национального Банка Республики Казахстан.
6. Материалы Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка.
7. Материалы Бюро национальной статистики Республики Казахстан.
8. Отчет о финансовой стабильности Казахстана. – Национальный Банк РК, 2025.
9. Годовой отчет о состоянии финансового рынка Республики Казахстан. – АРРФР, 2025.
10. Modigliani F. The Life Cycle Hypothesis of Saving. – Princeton University Press, 1966.
11. Friedman M. A Theory of the Consumption Function. – Princeton University Press, 1957.
12. Stiglitz J., Weiss A. Credit Rationing in Markets with Imperfect Information // The American Economic Review. – 1981.

13. Reinhart C., Rogoff K. This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly. – Princeton University Press, 2009.

14. Rodrik D. One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions and Economic Growth. – Princeton University Press, 2007.

REFERENCES

1. Law of the Republic of Kazakhstan “On Banks and Banking Activities in the Republic of Kazakhstan”.
2. Law of the Republic of Kazakhstan “On Microfinance Activities”.
3. Law of the Republic of Kazakhstan “On Restoring Solvency and Bankruptcy of Citizens of the Republic of Kazakhstan”.
4. Law of the Republic of Kazakhstan “On State Regulation, Control and Supervision of the Financial Market and Financial Organizations”.
5. Materials of the National Bank of the Republic of Kazakhstan.
6. Materials of the Agency for Regulation and Development of the Financial Market of the Republic of Kazakhstan.
7. Materials of the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan.
8. Financial Stability Report of Kazakhstan. – National Bank of the Republic of Kazakhstan, 2025.
9. Annual Report on the State of the Financial Market of the Republic of Kazakhstan. – ARDFM, 2025.
10. Modigliani F. The Life Cycle Hypothesis of Saving. – Princeton University Press, 1966.
11. Friedman M. A Theory of the Consumption Function. – Princeton University Press, 1957.
12. Stiglitz J., Weiss A. Credit Rationing in Markets with Imperfect Information // The American Economic Review. – 1981.
13. Reinhart C., Rogoff K. This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly. – Princeton University Press, 2009.
14. Rodrik D. One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions and Economic Growth. – Princeton University Press, 2007.

Камзина Г.А.,

аға оқытушы, экономика магистрі
kamzibaguldana@gmail.com

*Академик З.Алдамжар атындағы
Қостанай әлеуметтік-техникалық
университеті,
110000 Қостанай қ.,
Қобыланды батыр даңғылы, 27*

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ
ҚАРЫЗҒА ШАМАДАН ТЫС
ТӘУЕЛДІЛІГІ: СЕБЕПТЕРІ, ҚҰҚЫҚТЫҚ
ТӘУЕКЕЛДЕРІ ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЛДАРЫ**

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан жастары арасындағы қарызға шамадан тыс тәуелділік мәселесі қарастырылады. Зерттеуде жастардың несиелік жүктемесінің арту себептері, құқықтық тәуекелдері және экономикалық салдары талданған. Негізгі себептер ретінде қаржылық сауаттылықтың төмендігі, онлайн-несиелендірудің қолжетімділігі, тұтынушылық мәдениет және тұрақсыз табыс деңгейі көрсетілген. Сонымен қатар, мерзімі өткен берешек, кредиттік тарихтың нашарлауы және соттық өндіріс сияқты құқықтық мәселелер қарастырылған. Мақалада жастардың қарыздық тәуелділігін төмендету жолдары ұсынылып, қаржылық білім беруді дамыту мен мемлекеттік реттеуді күшейтудің маңыздылығы атап өтіледі.

Түйінді сөздер: жастар, несие, қарыз жүктемесі, қаржылық сауаттылық, микрокредит, экономика, құқықтық тәуекелдер.

Kamzina G.A.,
Senior Lecturer, Master of Economics
kamzibaguldana@gmail.com

*Kostanay Social-Technical University
named after Z. Aldamzhar,
110000 Kostanay, Kobylandy batyr ave., 27*

**YOUTH OVER-INDEBTEDNESS IN
KAZAKHSTAN: CAUSES, LEGAL RISKS,
AND ECONOMIC CONSEQUENCES**

Abstract. This article examines the problem of youth over-indebtedness in Kazakhstan. The study analyzes the causes of increasing credit burden among young people, legal risks, and economic consequences. The main factors include low financial literacy, easy access to online lending, consumer culture, and unstable income levels. The article also discusses legal issues such as overdue debt, deterioration of credit history, and court proceedings. In addition, the paper proposes measures to reduce youth debt dependence and emphasizes the importance of financial education and stronger state regulation.

Keywords: youth, credit, debt burden, financial literacy, microloans, economy, legal risks.

UDK 334.72

DOI <https://doi.org/10.71050/2305-3348.2026.18.3.004>

Niyazbayeva A.A.,
phD, Dozent,
aniyazbayeva@zhubanov.edu.kz¹

Saitova E.M.,
Candidate of Legal Sciences, Senior Lecturer,
esaitova@zhubanov.edu.kz¹

Stavrova E.,
PhD, Associate Professor,
stavrova@swu.bg²

*K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Republic of Kazakhstan,*

030000 Aktobe, A. Moldagulova ave., 34¹

*South-West University «Neofit Rilski»,
Republic of Bulgaria,
2700 Blagoevgrad, 66, Ivan Mihailov Str. ²*

**WOMEN'S LEADERSHIP IN THE DIGITAL
ECONOMY: INSTITUTIONAL AND LEGAL
CONDITIONS FOR ENTREPRENEURIAL
GROWTH IN KAZAKHSTAN AND
BULGARIA**

Abstract. Almost half of the small and medium-sized enterprises registered in Kazakhstan are headed by women, but at the level of boards and executive bodies of large companies that share collapses, and Bulgaria, along with the rest of the European Union, shows the same break.

Our purpose is to find out which institutional and legal conditions convert the presence of women in business into positions where decisions are actually made, and to compare two countries that have chosen opposite tools for the same job. We use comparative legal analysis of national and supranational acts, structural analysis of gender statistics for 2016–2026 from the Bureau of National Statistics of Kazakhstan, Eurostat and the World Economic Forum, and an expert index built on four groups of conditions: how binding the legal norms are, how accessible growth finance is, how developed the digital environment is, and whether representation targets are enforced at all. The results show a country that has opened the entrance very wide and left the staircase in poor repair: Kazakhstan supports the founding of women-led firms while its representation targets stay declarative. Bulgaria has the opposite arrangement, since it works under a binding European quota whose deadline expired on 30 June 2026, although that quota reaches only large listed companies and leaves most women-led business outside. Digitalisation lowers the cost of entry and stands in for institutions that are missing, yet it also anchors women-led firms in the micro segment where growth financing is hardest to obtain. The index we propose is intended for one practical purpose, namely to show where the weakest link sits in each country, so that support measures can be addressed instead of declared.

Keywords: *women's leadership, gender policy, entrepreneurship, digital economy, corporate boards, institutional environment, access to finance, gender quotas, small and medium-sized business, Kazakhstan, Bulgaria, comparative analysis.*

1. Introduction

Two countries, two legal traditions, nearly the same score. In 2025 Kazakhstan closed 69.8 per cent of its gender gap and finished 92nd among 148 economies, Bulgaria closed 70.6 per cent and finished 83rd [1]. Nine places apart, which for practical purposes means indistinguishable.

Aggregates of this kind work well in headlines and badly in policy. They say nothing about where in the economy women are present and where they are absent, and it is precisely that distribution which tells a government whether it is dealing with a problem of entry or a problem of promotion.

Kazakhstan has an unusually wide entrance. By the results of 2025 more than a million

women headed subjects of small and medium-sized business, 48.1 per cent of the sector, and among individual entrepreneurs their share passes half [2]. Few economies in the region come near that figure. The European numbers are lower and remarkably stable: women own about a third of businesses in the EU-27, three quarters of them work without a single hired employee, and their firms cluster in personal services, health care and education [3].

One level up the two countries meet again, this time at a low value. National policy documents attribute top managerial posts to women in roughly a tenth of large Kazakhstani corporations, and the Concept of family and gender policy still treats 30 per cent at decision-making level as a target for 2030 [4]. Brussels gave up on targets. Since 30 June 2026 large listed companies in the Union are required to have members of the under-represented sex in at least 40 per cent of non-executive posts, or in 33 per cent of all board seats, and failure has a price [5].

The question we put, therefore, is not whether women are present in business. They are, and in Kazakhstan they are present in numbers that many European countries would envy. The question is what converts presence into authority, and why an economy can be generous at the door and closed at the top floor.

This article sets out to identify the institutional and legal conditions behind that transition and to work out which of them travel between two very different systems: a post-Soviet economy without quotas and a member state living under them. As far as we can establish, the pair Kazakhstan – Bulgaria has not been compared in this way before. Our second contribution is a composite index that makes such a comparison possible where national statistics refuse to line up. Section two explains the data and the methods, section three reviews what has already been written, section four contains the comparison and the calculation, section five draws the conclusions.

2. Methodology

The object of the study is the institutional environment in which women in Kazakhstan and Bulgaria start businesses and build managerial careers. The subject is narrower: the legal, financial and digital conditions that govern the step from owning a firm to deciding anything of consequence. The period runs from 2016, when Kazakhstan adopted its Concept of family and gender policy, to 2026, when the European deadline for board composition expired.

Three groups of methods were used. The first is comparative legal analysis, applied to national and supranational acts with a simple purpose, that of separating norms which oblige someone from norms which merely proclaim something. We looked at four features of each act: who exactly is addressed, whether a measurable target is named, whether a deadline is attached, and what happens if the target is missed. The second is structural and dynamic analysis of statistics on business ownership, employment and board composition, drawn from the Bureau of National Statistics of Kazakhstan, from Eurostat and from the reports of the World Economic Forum. The third is expert index assessment, which we needed because the conditions being compared are measured in units that have nothing in common.

The index has four components, each running from zero to one. Legal bindingness captures whether representation requirements exist and whether anything follows from ignoring them. Financial access covers growth capital, guarantee schemes and subsidised rates available to women-led firms. Digital infrastructure covers electronic public services, online lending and platform sales channels. Enforcement covers monitoring, disclosure and the actual application of penalties. Weights were assigned according to how often each condition appears as a binding constraint in the literature reviewed below; formula (1) shows the result.

Two limitations should be admitted at once. Kazakhstani data on the composition of executive bodies is fragmentary and is collected on a different basis than in the Union, so we deliberately avoided placing the two levels of board representation side by side in a single figure. Any such table invites a conclusion the data cannot carry. What can be compared honestly is the design of the instruments and the direction in which each country is moving. The weights in the index, in turn, are ours, and they are open to argument; for that reason we read the index as a diagnostic instrument and not as a ranking.

3. Literature Review

The ecosystem approach to entrepreneurship spent years describing an entrepreneur without a gender. Brush and her co-authors put an end to that comfortable abstraction by showing that ecosystems reproduce the inequalities of the household, because family responsibilities are never counted as part of the ecosystem, while networks, capital and mentorship are distributed through channels that women enter later and on

worse terms [6]. The argument is directly relevant here. Support for women's business in Kazakhstan has been built mainly around registration and micro-lending, that is, around the entrance rather than the staircase.

Work on the digital era reads the same problem more optimistically. Ughetto and colleagues demonstrate that digital technologies cut the fixed costs of founding a firm, loosen the dependence of the entrepreneur on location and on formal networks, and open sales channels that require no intermediary [7]. The same authors add a warning that is often quoted and rarely acted upon: digitalisation does not remove the financing gap, it moves it further down the road, from the moment of founding to the moment of scaling.

At the top of the pipeline the evidence comes from corporate governance research. The meta-analysis by Post and Byron, covering some 140 studies, finds a positive association between the presence of women on boards and accounting returns, and, more importantly for our purposes, finds that the strength of that association depends on the institutional context: it is greater where shareholder protection is stronger and where parity in the wider economy is higher [8].

Read as policy advice, this means that a quota introduced into a weak institutional environment buys compliance, not performance.

Comparative policy analysis supplies the last piece. The OECD and the European Commission, classifying inclusive entrepreneurship instruments, show that programmes for under-represented groups usually deliver survival rather than growth, since they concentrate on training and micro-credit and almost never reach equity or guarantee instruments [9].

These four lines of research cover entry, the digital environment, governance and programme design. They almost never meet. Studies of women's entrepreneurship in Central Asia and studies of board diversity in the European Union have developed in parallel for two decades, with different data, different journals and different vocabularies, and the question of what one context could borrow from the other has simply not been asked. That is the gap this article addresses.

4. Results and Discussion

4.1 *The two countries fail in opposite places*

Table 1 collects the indicators used in the comparison.

Table 1 – Women's participation in business and management: Kazakhstan and Bulgaria

Indicator	Kazakhstan	Bulgaria / EU-27
Global Gender Gap Index, 2025	0.698, 92nd of 148 economies	0.706, 83rd of 148 economies
Women among heads of active SMEs / business owners	48.1 % (2025)	about 33 % of business owners in the EU-27
Structure of women-led firms	women are more than half of individual entrepreneurs; the micro segment prevails	74 % of women entrepreneurs work without employees
Women in the highest management of large companies	top posts in about 9.8 % of large corporations (estimate cited in national policy documents)	about 34 % of board members of large listed companies (2024)
Representation requirement	indicative target of 30 % at decision-making level by 2030	40 % of non-executive or 33 % of all directors from 30 June 2026
Sanctions for non-compliance	not provided	fines, annulment of contested appointments, publication of non-compliance registers

Note: compiled by the authors on the basis of sources [1, 5]

The failures are located in opposite places. Kazakhstan leads at the entry level and falls behind in corporate governance; Bulgaria, and the Union behind it, lags at the entry level and leads on boards. Neither arrangement repairs itself over time. A large population of women-led micro firms does not generate candidates for boards, because that transition needs scale, a formal credit history and a network of contacts that the micro segment never produces. A quota imposed on listed companies, for its part, does nothing for the width of the base, since it applies to a few hundred firms in each national economy and to none of the others.

4.2 Two ways of writing a rule

The Kazakhstani model is built out of norms of general action. The law on state guarantees of equal rights and equal opportunities of men and women forbids discrimination and secures equal access to public service, but it speaks to the state rather than to the employer, sets no measurable target for the corporate sector and attaches no consequence to its absence [10]. The Concept of family and gender policy adds the numbers that the law lacks, putting the share of women at decision-making level at 22 per cent by 2020, 25 per cent by 2023 and 30 per cent by 2030 [4]. A concept, however, is a planning document. Its indicators reach the executive branch through reporting; they do not reach a private

company through liability.

The European act is written the other way round. Addressee, target, deadline and penalty appear in the same document, and member states are left with a single choice, that between the two alternative thresholds. A company that misses the target has to rebuild its selection procedure, compare candidates against neutral criteria and give preference to the under-represented sex among applicants of equal merit, while the state publishes the list of those who comply and applies sanctions to those who do not [5]. The design pays for enforceability with coverage: firms below 250 employees fall outside it, and so does the entire unlisted economy in which most Bulgarian women actually work.

It follows that the two instruments are not alternatives. They work on different segments and could work together. It also follows that copying the European quota into Kazakhstan would be a poor use of legislative effort, since the listed segment here is small and the state and quasi-state sector dominates it; the measure would touch a handful of companies and leave the real bottleneck, the passage from micro to medium-sized business, exactly where it is. What deserves borrowing is not the quota but the way the norm is built: a named addressee, a figure, a date, disclosure, and a consequence.

4.3 Digitalisation as a substitute institution

In both countries the digital environment quietly does work that formal institutions do badly. Electronic registration removes the encounter with the administration at the very stage where informal barriers bite hardest. Marketplaces and social platforms open access to demand without the trade networks in which women historically counted for less. Online lending swaps part of the collateral requirement for transaction history, which matters a great deal where the family property is registered in a husband's or a father's name. Programmes such as the Women in Business initiative run with the European Bank for Reconstruction and Development have added consulting and mentoring on top of that infrastructure.

The substitution has a ceiling, and the ceiling shows up in the kind of firm that results. Platform business is cheap to open, cheap to close and hard to grow. It generates revenue but rarely generates the audited accounts, the fixed assets and the payroll record that a bank wants to see before it lends for expansion. Hence a stable population of very small firms with high turnover and low capitalisation. Hence, too, the European share of women entrepreneurs without employees

stuck at three quarters after twenty years of digitalisation, and the Kazakhstani pattern in which women dominate individual entrepreneurship and thin out sharply among medium-sized enterprises. Digitalisation widens the base of the pyramid; it does not raise the apex. Support policy that stops at the digital entrance reproduces that shape year after year.

4.4 Index assessment of institutional conditions

To bring conditions measured in incompatible units onto one scale, the four components described above were combined into an index of institutional support for women's leadership (IISWL):

$$\text{IISWL} = 0.30 \cdot L + 0.25 \cdot F + 0.25 \cdot D + 0.20 \cdot E, \quad (1)$$

where L stands for the binding force of legal norms, F for access to growth finance, D for digital infrastructure and services, and E for the enforcement of representation targets. Each component takes values from 0 to 1, higher values meaning better conditions.

Table 2 gives the estimates and the result.

Table 2 – Calculation of the index of institutional support for women's leadership

Component	Weight	Kazakhstan	Bulgaria
L – binding force of legal norms	0.30	0.40	0.80
F – access to growth finance	0.25	0.50	0.60
D – digital infrastructure and services	0.25	0.70	0.60
E – enforcement of representation targets	0.20	0.20	0.70
IISWL	1.00	0.46	0.68

Note: calculated by the authors according to formula (1)

The arithmetic confirms what the legal comparison suggested. Kazakhstan scores highest on the digital component, 0.70, and lowest on enforcement, 0.20, which is a compact description of a country that helps women start businesses and abandons them on the way up. Bulgaria shows the opposite profile, with a solid legal and enforcement base and weaker digital and financial components; its constraint is not the absence of rules but the narrowness of the segment those rules can reach.

We would caution against reading the distance between 0.46 and 0.68 as a verdict on national performance. The components differ in how reliably they can be measured, and a tenth of a point here carries less information than the posi-

tion of the minimum inside each country. That minimum is the useful output, since it marks the place where an additional unit of policy effort returns the most.

4.5 What each system could take from the other

For Kazakhstan the priority is the growth stage rather than the entry stage. That means guarantee instruments and subsidised rates aimed at firms that already employ people rather than at sole proprietors, mandatory disclosure of the gender composition of management in companies with state participation, and the conversion of the 30 per cent target from an indicator in a concept into a reporting obligation with a named responsi-

ble body. For Bulgaria the reserve lies outside the directive, in the unlisted economy, where the digital instruments developed in Kazakhstan for micro-business could widen the pool from which future candidates for governance positions eventually come. The theoretical point behind both recommendations is the one established by the meta-analysis cited above: representation requirements produce economic effects where supporting institutions already function, so the order in which instruments are introduced matters as much as their content.

5. Conclusion

Presence in business and power over decisions turn out to be governed by different institutions, and a country can be strong in one while remaining weak in the other. Kazakhstan has built one of the widest bases of women-led business in the region, with 48.1 per cent of small and medium-sized enterprises headed by women, and has left its representation targets as planning indicators without an addressee or a sanction. Bulgaria works inside a European system where the requirement for board composition is binding, dated and enforceable, and where that requirement nevertheless reaches only large listed companies, leaving the bulk of women-led firms untouched.

Digitalisation was shown to act as a substitute for institutions that are missing. It cuts the cost of entry, weakens the dependence on informal networks and replaces part of the collateral requirement with transaction history. It also fixes women-led business in a micro segment that produces neither the financial record nor the scale needed to move into the medium-sized category. A support policy built around the entrance therefore reproduces the very structure it was meant to change.

The index calculation places the weakest link in Kazakhstan at enforcement, with a value of 0.20, and in Bulgaria at the breadth of financial and digital instruments. On that basis we propose four measures for Kazakhstan: mandatory disclosure of the gender composition of executive bodies in companies with state participation; the redirection of guarantee and subsidy instruments from registration towards firms that already employ people; a reporting obligation for the 30 per cent target, assigned to a named body; and a statistical record of the composition of management bodies built on a methodology comparable with European practice.

The main limitation of this work is the fragmentary state of Kazakhstani data on man-

agement bodies, which confined the analysis to mechanisms rather than levels. Further research should test the index on a wider group of countries and should check empirically whether disclosure obligations introduced without quotas move the composition of management in economies where the listed segment is small. That question is worth an answer before any quota is written into Kazakhstani law.

LITERATURE

1. World Economic Forum. Global Gender Gap Report 2025. Geneva: World Economic Forum, 2025. URL: <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2025/>.

2. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Гендерная статистика: малое и среднее предпринимательство. Астана, 2025. URL: <https://gender.stat.gov.kz>.

3. European Innovation Council and SMEs Executive Agency (EISMEA). Support to Women Entrepreneurs. Brussels: European Commission, 2024. URL: https://eisma.ec.europa.eu/support-women-entrepreneurs_en.

4. Указ Президента Республики Казахстан от 6 декабря 2016 года № 384 «Об утверждении Концепции семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года».

5. Directive (EU) 2022/2381 of the European Parliament and of the Council of 23 November 2022 on improving the gender balance among directors of listed companies and related measures // Official Journal of the European Union. L 315, 07.12.2022. P. 44–58.

6. Brush C., Edelman L.F., Manolova T., Welter F. A gendered look at entrepreneurship ecosystems // Small Business Economics. 2019. Vol. 53, No. 2. P. 393–408.

7. Ughetto E., Rossi M., Audretsch D., Lehmann E.E. Female entrepreneurship in the digital era // Small Business Economics. 2020. Vol. 55, No. 2. P. 305–312.

8. Post C., Byron K. Women on boards and firm financial performance: a meta-analysis // Academy of Management Journal. 2015. Vol. 58, No. 5. P. 1546–1571.

9. OECD, European Commission. The Missing Entrepreneurs 2023: Policies for Inclusive Entrepreneurship and Self-Employment. Paris: OECD Publishing, 2023.

10. Закон Республики Казахстан от 8 декабря 2009 года № 223-IV «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин».

REFERENCES

1. World Economic Forum. Global Gender Gap Report 2025. Geneva: World Economic Forum, 2025. URL: <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2025/>.

2. Byuro natsionalnoy statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. Gendernaya statistika: maloye i sredneye predprinimatelstvo [Gender statistics: small and medium-sized business]. Astana, 2025. URL: <https://gender.stat.gov.kz>.

3. European Innovation Council and SMEs Executive Agency (EISMEA). Support to Women Entrepreneurs. Brussels: European Commission, 2024. URL: https://eisma.ec.europa.eu/support-women-entrepreneurs_en.

4. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 6 dekabrya 2016 goda № 384 «Ob utverzhdenii Kontseptsii semeynoy i gendernoy politiki v Respublike Kazakhstan do 2030 goda» [On approval of the Concept of family and gender policy in the Republic of Kazakhstan until 2030].

5. Directive (EU) 2022/2381 of the European Parliament and of the Council of 23 November 2022 on improving the gender balance among directors of listed companies and related measures // Official Journal of the European Union. L 315, 07.12.2022. P. 44–58.

6. Brush C., Edelman L.F., Manolova T., Welter F. A gendered look at entrepreneurship ecosystems // Small Business Economics. 2019. Vol. 53, No. 2. P. 393–408.

7. Ughetto E., Rossi M., Audretsch D., Lehmann E.E. Female entrepreneurship in the digital era // Small Business Economics. 2020. Vol. 55, No. 2. P. 305–312.

8. Post C., Byron K. Women on boards and firm financial performance: a meta-analysis // Academy of Management Journal. 2015. Vol. 58, No. 5. P. 1546–1571.

9. OECD, European Commission. The Missing Entrepreneurs 2023: Policies for Inclusive Entrepreneurship and Self-Employment. Paris: OECD Publishing, 2023.

10. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 8 dekabrya 2009 goda № 223-IV «O gosudarstvennykh garantiyakh ravnykh prav i ravnykh vozmozhnostey muzhchin i zhenshchin» [On state guarantees of equal rights and equal opportunities of men and women].

Ниязбаева А.А.,

экономика ғылымдарының кандидаты,
доцент,
aniyazbayeva@zhubanov.edu.kz¹

Сантова Э.М.,

заң ғылымдарының кандидаты,
аға оқытушы,
esaitova@zhubanov.edu.kz¹

Stavrova E,

PhD, қауымдастырылған профессор,
stavrova@swu.bg²

Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы
030000, Ақтөбе қ.,
Ә. Молдағұлова даңғылы, 34¹

«Неофит Рилски»
Оңтүстік-Батыс университеті,
Болгария Республикасы, 2700,
Благоевград қ., Иван Михайлов көшесі, 66²

ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР КӨШБАСШЫЛЫҒЫ: ҚАЗАҚСТАН МЕН БОЛГАРИЯДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУДЫҢ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЛАРЫ

Аңдатпа. Қазақстанда тіркелген шағын және орта кәсіпорындардың жартысына жуығын әйелдер басқарады, алайда ірі компаниялардың директорлар кеңесі мен атқарушы органдары деңгейінде бұл үлес күрт құлдырайды; Болгарияда, тұтастай Еуропалық одақта да дәл сондай үзіліс байқалады. Біздің мақсатымыз – әйелдердің бизнестегі қатысуын шешім қабылданатын лауазымдарға айналыратын институционалдық және құқықтық жағдайларды анықтау, сондай-ақ бір міндетті шешу үшін қарама-қарсы құралдарды таңдаған екі елді салыстыру. Жұмыста ұлттық және наднационалдық құқықтық актілерді салыстырмалы-құқықтық талдау, Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының, Еуростаттың және Дүниежүзілік экономикалық форумның 2016–2026 жылдардағы гендерлік деректерін құрылымдық талдау, сондай-ақ төрт топтағы жағдайға негізделген сараптамалық индекс қолданылды: құқықтық нормалардың міндеттілігі, өсу қаржысына қолжетімділік, цифрлық ортаның дамуы және өкілдік нысаналы көрсеткіштерінің орындалуын бақылау. Нәтижелер есікті кең ашып, баспалдағын жөндемеген елдің көрінісін береді: Қазақстан

әйелдердің бизнес ашуын қолдайды, ал өкілдік нысаналары декларативті күйде қалады. Болгарияда жағдай керісінше, ол мерзімі 2026 жылғы 30 маусымда аяқталған міндетті еуропалық квота аясында жұмыс істейді, бірақ бұл квота тек ірі листингтік компанияларды қамтиды. Цифрландыру нарыққа кіру құнын төмендетеді және жетіспейтін институттардың орнын ішінара басады, сонымен бірге әйелдер бизнесін өсу қаржыландыруы қиын микросегментте бекітіп қояды. Ұсынылған индекстің бір ғана практикалық мақсаты бар: әр елдегі ең әлсіз буынды көрсету, сол арқылы қолдау шараларын жариялап қана қоймай, нақты бағыттау.

Түйінді сөздер: әйелдер көшбасшылығы, гендерлік саясат, кәсіпкерлік, цифрлық экономика, директорлар кеңесі, институционалдық орта, қаржыға қолжетімділік, гендерлік квоталар, шағын және орта бизнес, Қазақстан, Болгария, салыстырмалы талдау.

Ниязбаева А.А.,

кандидат экономических наук, доцент,
aniyazbayeva@zhubanov.edu.kz¹

Саитова Э.М.,

кандидат юридических наук,
старший преподаватель,
esaitova@zhubanov.edu.kz¹

Stavrova E.,

PhD, ассоциированный профессор,
stavrova@swu.bg²

Актюбинский региональный
университет имени К. Жубанова,
Республика Казахстан, 030000, г. Актобе,
пр-т А. Молдагуловой, 34¹

Юго-Западный университет
«Неофит Рилски»,
Республика Болгария, 2700,
г. Благоевград, ул. Ивана Михайлова, 66²

**ЖЕНСКОЕ ЛИДЕРСТВО
В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ:
ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ И ПРАВОВЫЕ
УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА
В КАЗАХСТАНЕ И БОЛГАРИИ**

Аннотация. Почти половину зарегистрированных в Казахстане субъектов малого и среднего бизнеса возглавляют женщины, однако на уровне советов директоров и исполнительных органов крупных компаний эта доля резко падает, и точно такой же разрыв виден в Болгарии и в Европейском союзе в целом. Наша цель состоит в том, чтобы понять, какие институциональные и правовые условия превращают присутствие женщин в бизнесе в позиции, где решения действительно принимаются, и сопоставить две страны, выбравшие для одной и той же задачи противоположные инструменты. В работе использованы сравнительно-правовой анализ национальных и наднациональных актов, структурный анализ гендерной статистики за 2016–2026 годы по данным Бюро национальной статистики Казахстана, Евростата и Всемирного экономического форума, а также экспертный индекс, построенный на четырех группах условий: обязательность правовых норм, доступность финансирования роста, развитость цифровой среды и наличие контроля за исполнением целевых показателей представленности. Результаты рисуют страну, которая широко открыла вход и оставила лестницу в запущенном состоянии: Казахстан поддерживает открытие женского бизнеса, тогда как показатели представленности остаются декларативными. В Болгарии устройство обратное, поскольку она работает внутри обязательной европейской квоты, срок исполнения которой истёк 30 июня 2026 года, но квота эта охватывает только крупные листинговые компании. Цифровизация снижает стоимость выхода на рынок и частично замещает недостающие институты, одновременно закрепляя женский бизнес в микросегменте, где финансирование роста наименее доступно. У предложенного индекса одна практическая задача: показать, где в каждой стране находится самое слабое звено, чтобы меры поддержки можно было адресовать, а не декларировать.

Ключевые слова: женское лидерство, гендерная политика, предпринимательство, цифровая экономика, советы директоров, институциональная среда, доступ к финансированию, гендерные квоты, малый и средний бизнес, Казахстан, Болгария, сравнительный анализ.

ӨОЖ 338.24:334.72

DOI [https://doi.org/10.71050/2305-](https://doi.org/10.71050/2305-3348.2026.18.3.005)

3348.2026.18.3.005

Ниязбаева А.А.

PhD, доцент,

aniyazbayeva@zhubanov.edu.kz¹

Өтешова А.Қ.

DBA, аға оқытушы,

alma_081@mail.ru¹

Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университеті,
030000 Ақтөбе қ.,
Ә. Молдағұлова даңғылы, 34¹

ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСАТТЫҢ КӘСІПКЕРЛІК СЕКТОРҒА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Мақалада мемлекеттің экономикалық саясаты кәсіпкерлік секторға салық, несие-қаржы, инвестициялық саясат және әкімшілік реттеу арналары арқылы қалай әсер ететіні қарастырылады. Зерттеудің мақсаты - Қазақстанда 2019-2025 жылдары жүргізілген экономикалық саясат шараларының шағын және орта кәсіпкерліктің (ШОК) дамуына ықпалын бағалап, оны жетілдіру бағыттарын ұсыну. Зерттеуде жүйелік тәсіл, ғылыми әдебиеттер мен нормативтік құқықтық актілерді талдау, салыстырмалы әдіс, сондай-ақ Ұлттық статистика бюросы деректерін динамикалық және құрылымдық талдау әдістері қолданылды. Талдау нәтижесінде ШОК-тың жалпы ішкі өнімдегі (ЖІӨ) үлесі 2019 жылғы 30,8%-дан 2025 жылы 40,9%-ға дейін өскені, ал әрекет етуші субъектілер саны 2024 жылдың соңында 2 млн бірліктен асқаны анықталды. Бұл өсімге салықтық жеңілдіктер, тексерулерге мораторий, тіркеудің цифрлануы және жеңілдетілген несиеге бағдарламалары ықпал етті. Сонымен бірге орта бизнестің ЖІӨ-дегі үлесі 7% шамасында қалды, ШОК-қа берілген банк несиелері ЖІӨ-нің 6-7%-ынан аспайды, ал 2026 жылдан күшіне енген жаңа Салық кодексі шағын бизнестің бір бөлігіне салық жүктемесін арттырады. Авторлар кепілдікке негізделген нарықтық қаржыландыруға бірте-бірте көшуді, орта бизнеске өтетін кәсіпорындарға өтпелі салық режимін енгізуді және салық заңнамасының тұрақтылығын қамтамасыз етуді ұсынады.

Түйінді сөздер: экономикалық саясат, кәсіпкерлік, шағын және орта бизнес, салық саясаты, несие-қаржылық реттеу, инвестициялық саясат, мемлекеттік қолдау, Қазақстан Республикасы.

Кіріспе

Кәсіпкерлік секторды дамыту кез келген мемлекеттің экономикалық саясатында тұрақты орын алатын тақырып. Шағын және орта бизнес жұмыс орындарын ашады, бюджетке түсім әкеледі, өңірлердің экономикасын жандандырады. Қазақстан үшін бұл мәселенің салмағы ерекше: ел экономикасы әлі де шикізат секторына көп тәуелді, ал әртараптандыруға қажетті жаңа өндірістер мен қызметтердің басым бөлігін жеке кәсіпкерлер құрайды.

Мемлекет кәсіпкерлерге бір ғана құралмен емес, бірнеше арна арқылы ықпал етеді. Салық мөлшерлемелері мен жеңілдіктер бизнестің шығынын айқындайды, базалық мөлшерлеме мен несие бағдарламалары ақшаның құнын белгілейді, инвестициялық режим капитал ағынына әсер етеді, ал тіркеу мен тексеру тәртібі кәсіп ашуға және жүргізуге кететін уақытты көбейтеді не азайтады. Бұл құралдар әрдайым бір бағытта жұмыс істей бермейді. Бір шара бизнесті ынталандырып жатқанда, екіншісі оның жолын тарылтуы әбден мүмкін.

Соңғы жылдары Қазақстанда осы екі үрдіс те айқын байқалды. 2020-2023 жылдары шағын бизнес салықтық жеңілдіктер мен тексерулерге жарияланған мораторийдің арқасында жылдам өсті. Ал 2025-2026 жылдары ақша-кредит саясаты қатаңдап, жаңа Салық кодексі қосылған құн салығының (ҚҚС) мөлшерлемесін көтерді. Шағын және орта кәсіпкерлікті (ШОК) дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасында сектордың экономикадағы үлесін арттыру басты мақсат ретінде белгіленгенін [1] ескерсек, қолданылып жүрген құралдардың нақты нәтижесін бағалау қажеттілігі туындайды.

Зерттеудің мақсаты - мемлекеттік экономикалық саясаттың кәсіпкерлік секторға әсер ету арналарын анықтап, олардың Қазақстандағы 2019-2025 жылдардағы нәтижелерін бағалау және саясатты жетілдіру бағыттарын ұсыну. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер шешілді:

1) экономикалық саясаттың негізгі бағыттарын және олардың кәсіпкерлікке әсер ету тетіктерін жүйелеу;

2) Қазақстандағы ШОК-тың даму

көрсеткіштерін талдап, оларға салықтық, несие-қаржылық, инвестициялық және реттеушілік шаралардың ықпалын бағалау;

3) кәсіпкерлікті қолдау саясатының әлсіз тұстарын анықтап, оны жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Әдебиетке шолу

Кәсіпкерліктің экономикалық өсудегі рөлі ғылыми әдебиетте кеңінен талқыланды. Д. Куратко Й. Шумпетердің идеясына сүйене отырып, кәсіпкерді жаңа өнімдерді, технологиялар мен нарықтарды экономикаға енгізетін субъект ретінде сипаттайды және кәсіпкерлік процесті сыртқы ортадан бөліп қарауға болмайтынын атап өтеді [5]. Осы тәсіл тұрғысынан салық жүйесі, қаржыға қолжетімділік және реттеу тәртібі кәсіпкердің тәуекелге баруға дайындығын анықтайтын сыртқы факторлар ретінде қарастырылады.

Салық саясатының инвестиция мен кәсіпкерлікке әсері туралы соңғы эмпирикалық дәлелдердің бірі АҚШ-тағы 2017 жылғы салық реформасын бағалаудан алынды. National Bureau of Economic Research (NBER, АҚШ) шолуына сәйкес, реформадан кейін салық жүктемесі едәуір төмендеген компаниялар күрделі салымдарды айтарлықтай көбейткен [6]. Бұл нәтиже салықтық ынталандыру инвестициялық шешімдерге нақты әсер ететінін көрсетеді, бірақ оның бюджетке түсетін шығынын да ескеруді талап етеді.

Қазақстандағы бизнес-ортаға берілген соңғы халықаралық бағалауларда оң өзгерістермен қатар құрылымдық проблемалар да көрсетілген. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) сарапшылары кәсіпкерлердің заңнаманың жиі өзгеруіне және оның, әсіресе салық саласында, әртүрлі түсіндірілуіне тап болатынын жазады [7]. Nalyk Finance (Қазақстан) талдаушылары ШОК-ты дамыту тұжырымдамасына сілтеме жасай отырып, айналымы ірі, бірақ қызметкерлері аз компанияларды есептен шығарғанда ШОК-тың ЖІӨ-дегі үлесі 32,8%-дан 12,7%-ға дейін төмендейтінін көрсетеді [1, 4]. Сол шолуда сектордың дамуын тежейтін факторлар ретінде реттеу рәсімдерінің күрделілігі, заңнаманың тұрақсыздығы және несие-қаржылық мемлекеттік бағдарламаларға тәуелділігі аталады [4].

Сонымен, әдебиетте екі тұжырым қалыптасқан: мемлекеттік саясат кәсіпкерлік белсенділікті айтарлықтай ынталандыра

алады, бірақ оның нәтижесі институционалдық ортаның сапасына тәуелді. Дегенмен Қазақстан бойынша 2025-2026 жылдардағы салық және ақша-кредит саясатындағы өзгерістерді ескеретін кешенді бағалау әлі аз. Осы мақала сол олқылықтың бір бөлігін толтыруға арналған.

Әдістеме

Зерттеудің әдіснамалық негізін жүйелік тәсіл құрайды: экономикалық саясат өзара байланысты құралдардың жиынтығы ретінде, ал кәсіпкерлік сектор осы құралдардың әсерін қабылдайтын жүйе ретінде қарастырылды. Жұмыста бірнеше әдіс қатар қолданылды. Ғылыми әдебиеттер мен нормативтік құқықтық актілерді (Салық кодексі, ШОК-ты дамыту тұжырымдамасы, «Бизнестің жол картасы-2025» бағдарламасы) талдау арқылы саясат құралдары жүйеленді. Салыстырмалы әдіс Қазақстан тәжірибесін Америка Құрама Штаттарының (АҚШ), Қытайдың және Біріккен Араб Әмірліктерінің (БАӘ) шараларымен қатар қоюға мүмкіндік берді.

Статистикалық талдауда Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының (ҰСБ) 2019-2025 жылдардағы деректері [2], Ұлттық Банктің ақша-кредит саясаты жөніндегі ақпараты [3] және Nalyk Finance (Қазақстан) аналитикалық орталығының шолуы [4] пайдаланылды. Көрсеткіштердің динамикасы мен құрылымы абсолюттік және салыстырмалы өсім арқылы бағаланды, нәтижелер кесте мен графиктер түрінде берілді.

Зерттеудің шектеулері де бар. Ресми статистикада субъектілер ШОК-қа тек жұмыскерлер саны бойынша жатқызылады, сондықтан айналымы ірі кейбір компаниялар шағын бизнес ретінде есепке алынады [4]. Сонымен қатар жекелеген шаралардың әсерін басқа факторлардан (пандемия, 2022 жылы көрші елдерден бизнестің көшіп келуі, инфляция) толық бөліп алу мүмкін емес. Сол себепті алынған қорытындыларды себеп-салдар байланысының дәлелі емес, үрдістердің бағасы ретінде қабылдаған жөн.

Негізгі бөлім. Экономикалық саясатты мемлекеттің ұлттық экономиканы басқару үшін қолданатын шешімдері мен тетіктерінің жиынтығы деп анықтауға болады. Оның алдында бірнеше міндет тұр: өсімді қамтамасыз ету, инфляция мен жұмыссыздықты ұстап тұру, инвестиция тарту

және кәсіпкерлікке қолайлы жағдай жасау. Бұл инвестициялық, салықтық, кедендік және міндеттер фискалды, монетарлық, әлеуметтік саясат арқылы шешіледі (1-сурет).

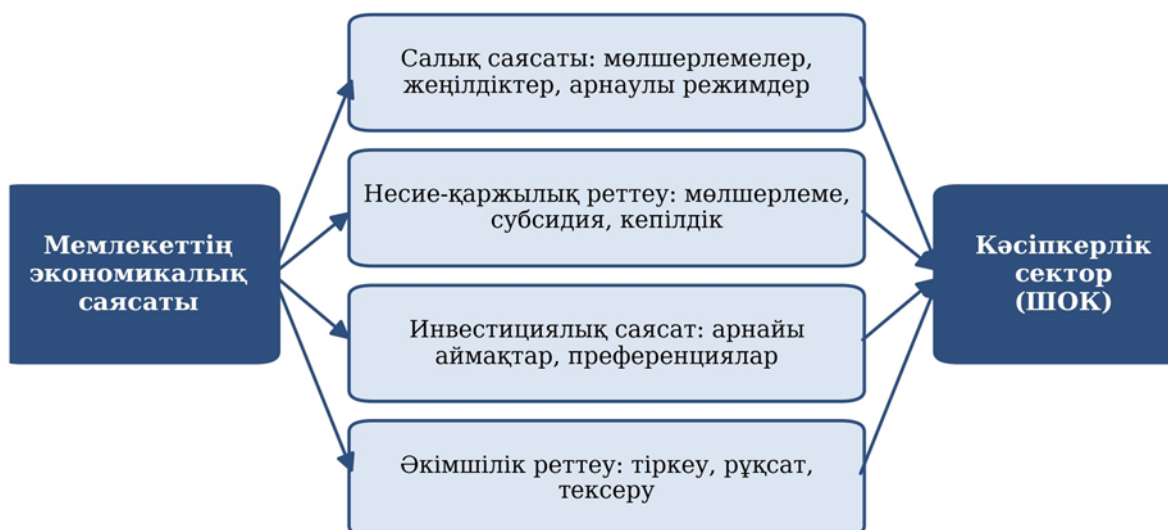
Ескерту: [5] негізінде авторлар құрастырған

1-сурет. Экономикалық саясаттың бағыттары және олардың кәсіпкерлікке әсері

1-суреттен көрініп тұрғандай, әр саясат халықтың сатып алу қабілеті мен бағыттың кәсіпкерлікке әсер ету жолы әртүрлі. жұмыс күшінің сапасы арқылы сұранысқа Фискалды саясат салық пен бюджет әсер етеді. Іс жүзінде бұл бағыттар бір-бірінен шығыстары арқылы бизнестің табысына бөлек жұмыс істемейді, сондықтан біреуіндегі тікелей ықпал етеді. Монетарлық саясаттың қате шешім басқаларының нәтижесін жоққа әсері жанама: ол пайыздық мөлшерлемелер шығаруы мүмкін.

мен инфляция арқылы несиенің құнын өзгертеді. Инвестициялық саясат капиталдың келуіне жағдай жасайды, кедендік саясат ішкі өндірушіні қорғайды немесе оның сыртқы нарыққа шығуын жеңілдетеді. Әлеуметтік саясат және әкімшілік реттеу (2-сурет).

Кәсіпкерлікке әсер ету арналары

Ескерту: ШОК - шағын және орта кәсіпкерлік. [6, 4] негізінде авторлар құрастырған

2-сурет. Мемлекеттік саясаттың кәсіпкерлік секторға әсер ету арналары

Салық саясаты. Салық мөлшерлемелері мен жеңілдіктер бизнес жүргізу шығынына, инвестициялық шешімдерге және кәсіпорынның қай салық режимін таңдайтынына тікелей әсер етеді. Қазақстанда 2020 жылдан бастап арнаулы салық режимдерін қолданатын микро және шағын бизнес субъектілері үш жылға табыс салығынан босатылып, бір мезгілде олардың қызметін тексеруге мораторий енгізілді. Мораторий 2024 жылдың 1 қаңтарына дейін созылып, бизнестің әкімшілік жүктемесін едәуір азайтты [4]. «Астана» халықаралық қаржы орталығының қатысушылары үшін ұзақ мерзімді салықтық жеңілдіктер қарастырылған. Шетел тәжірибесінде АҚШ 2017 жылы корпоративтік табыс салығын 35%-дан 21%-ға түсірді, ал кейінгі бағалаулар бұдан кейін салық жүктемесі азайған компаниялардың инвестицияны арттырғанын көрсетті [6].

Дегенмен салықтық жеңілдіктің екінші жағы да бар. Олар бюджет кірісін азайтады және бизнесті әдейі «бөлшектеуге» итермелейді: компаниялар жеңілдік режимінен шықпау үшін шағын күйінде қалады немесе бір бизнесті бірнеше заңды тұлғаға бөліп жібереді [4]. Сондықтан салықтық жеңілдіктердің тиімділігін жүйелі түрде бағалап отыру қажет.

Несие және қаржылық реттеу. Бұл арна пайыздық мөлшерлемелер, несие шарттары, мемлекеттік субсидиялар мен кепілдіктер арқылы жұмыс істейді. «Бизнестің жол картасы-2025» бағдарламасы аясында кәсіпкерлерге несие бойынша сыйақы мөлшерлемесін субсидиялау, кепілдік және гранттар ұсынылды [8]. «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры 2024 жылы ШОК жобаларын 1,7 трлн теңгеге қолдады [4]. Халықаралық тәжірибеден мысал келтірсек, 2008 жылғы дағдарыс кезінде АҚШ Федералдық резерв жүйесі мөлшерлемені нөлге жуық деңгейге түсіріп, бизнестің несиеге қолжетімділігін сақтап қалды.

Жеңілдетілген несие кәсіпкерге ресурс береді, бірақ оның да шегі бар. 2024 жылы ШОК-тың несие портфелі 9,3 трлн теңгеге жетіп, бір жылда 20%-ға өсті. Алайда ШОК-қа берілген несиелердің ЖІӨ-ге қатынасы 2018 жылдан бері 6-7% шамасында тұр, дамыған елдерде бұл көрсеткіш 15-20% құрайды. Банктерге жүргізілген сауалнамалар шағын бизнестің несиеге сұранысы әлі де мемлекеттік бағдарламалар бойынша

қаржыландыруға байланысты екенін көрсетеді [4]. Басқаша айтқанда, нарықтық несиелеу мемлекеттік субсидияның орнын баса алмай отыр.

Инвестициялық саясат.

Инвестициялық саясат экономикаға капитал тартуға және оның тиімді жұмсалуына бағытталған. Оның құралдары ретінде арнайы экономикалық аймақтар, инвестициялық преференциялар және инвестициялық жобаларды «бір терезе» қағидаты бойынша сүйемелдеу қолданылады. Шетелде бұл тәсілдің белгілі мысалдары ретінде Шэньчжэнь арнайы экономикалық аймағын (Қытай) және Dubai International Financial Centre қаржы орталығын (БАӘ) атауға болады. Инвестициялық жеңілдіктер бюджет түсімін уақытша азайтқанымен, ұзақ мерзімде жаңа өндірістер мен жұмыс орындары арқылы өзін ақтауы мүмкін.

Әкімшілік реттеу. Бизнесті тіркеу, рұқсат алу және тексеру тәртібі кәсіпкерлік қызметке жұмсалатын уақыт пен шығынды анықтайды. Қазақстанда жеке кәсіпкерді тіркеу eGov порталы мен банктердің мобильді қосымшалары арқылы онлайн жүргізіледі, бұл 2018 жылдан бері жеке кәсіпкерлер санының өсуіне ықпал еткен факторлардың бірі болды. Бірақ тіркеудің жеңілдеуі бизнес жүргізудің де жеңілдегенін білдірмейді. Дүниежүзілік банктің 2024 жылғы кәсіпорындар сауалнамасына сәйкес, Қазақстандағы орта кәсіпорындардың жартысынан астамы тексеруге тап болады, ал 19,4%-ы лицензия мен рұқсат алуда қиындық көреді. Бұл көрсеткіш әлемдік орташа деңгейден (13,2%) жоғары [4].

Кәсіпкерлік сектордың даму көрсеткіштері

Жоғарыда аталған шаралардың жиынтық нәтижесін ШОК-тың негізгі көрсеткіштерінен көруге болады (1-кесте).

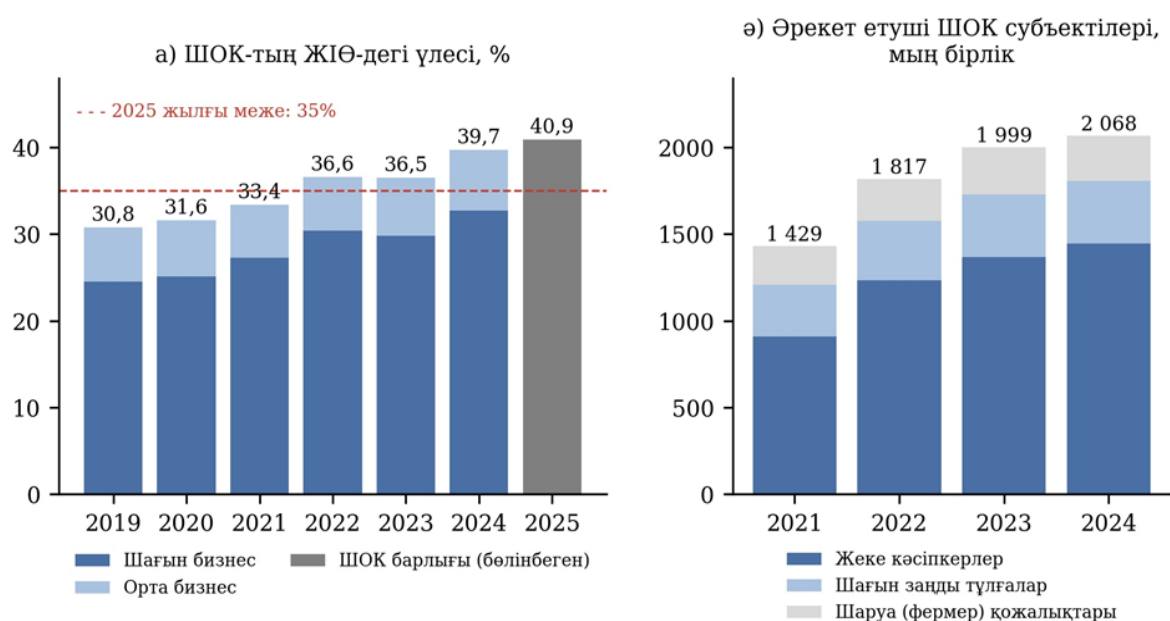
Кестеден көрініп тұрғандай, бір жылдың ішінде ШОК өнім шығарылымы номиналды мәнде 19%-ға артты, ал субъектілер саны 3,5%-ға ғана өсті.

Бұл сектордың кеңеюі жаңа кәсіпорындардың ашылуынан гөрі бұрыннан жұмыс істеп жүрген субъектілердің айналымы есебінен жүріп жатқанын көрсетеді. ШОК-тың ЖІӨ-дегі үлесінің ұзақ мерзімді динамикасы мен субъектілер құрылымы 3-суретте берілген.

1-кесте. Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерліктің негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіш	2023 ж.	2024 ж.
Әрекет етуші ШОК субъектілерінің саны (жыл соңында), мың бірлік	2 002,2	2 072
ШОК-та жұмыспен қамтылғандар (жыл соңында), мың адам	4 326	4 400
ШОК өнім шығарылымы, трлн теңге	68,7	81,9
ШОК-тың ЖІӨ-дегі үлесі, %	36,5	39,7

Дереккөз: [2, 4] деректері негізінде авторлар құрастырған

Ескерту: а - ШОК-тың ЖІӨ-дегі үлесі, % (2025 жыл бойынша шағын және орта бизнеске бөлінбеген жалпы мән берілген; қызыл үзік сызық - тұжырымдамадағы 2025 жылғы 35% межесі); б - әрекет етуші ШОК субъектілерінің саны, мың бірлік (орта кәсіпорындарсыз).

Дереккөз: [4, 9] деректері негізінде авторлар құрастырған

3-сурет. ШОК-тың ЖІӨ-дегі үлесі және әрекет етуші субъектілердің құрылымы

3-суреттегі деректерге сәйкес, ШОК-тың ЖІӨ-дегі үлесі 2019 жылғы 30,8%-дан 2024 жылы 39,7%-ға көтеріліп, 2025 жылдың қорытындысы бойынша 40,9%-ға жетті [4, 9]. Осылайша тұжырымдамада 2025 жылға белгіленген 35% межесі мерзімінен бұрын орындалды. Өсімнің негізгі бөлігі шағын кәсіпорындарға тиесілі: олардың үлесі 2019-2024 жылдары 7,7 пайыздық тармаққа артты, ал орта бизнестің үлесі 6,3%-дан 7,0%-ға дейін ғана өсті. Тұжырымдамада орта бизнес үшін 2025 жылға 15% мақсат қойылғанын ескерсек, бұл бағыттағы артта қалушылық айқын көрінеді [4]. Субъектілердің құрылымында да осындай сурет байқалады: 2021-2024 жылдары жеке кәсіпкерлер саны 908 мыңнан 1 444 мыңға дейін өссе, шағын заңды тұлғалар 300 мыңнан 363 мыңға жетті, орта кәсіпорындардың саны іс жүзінде өзгерген жоқ. Бұл үрдістің бірнеше себебі бар. Біріншіден, салықтық жеңілдіктер мен арнаулы режимдер негізінен шағын бизнеске арналған, ал орта деңгейге өткенде салық жүктемесі күрт артады. Екіншіден, орта кәсіпорындар үшін қаржы әлі де басты кедергі болып отыр: Дүниежүзілік банк сауалнамасында оны 35,2%-ы негізгі мәселе ретінде атаған, әлемде бұл көрсеткіш 20,6%. Үшіншіден, кәсіп ашудың едәуір бөлігі мәжбүрлі сипатта. Global Entrepreneurship Monitor (GEM, Ұлыбритания) деректері бойынша Қазақстанда бизнес бастағандардың шамамен 81%-ы жұмыс таба алмағандықтан

осы қадамға барған [4]. Мұндай кәсіпкерлер көбіне шағын көлемде қалып, сирек кеңейеді.

2025-2026 жылдардағы саясат өзгерістері

Соңғы екі жылда кәсіпкерлік ортаның шарттары едәуір өзгерді. 2026 жылдың 1 қаңтарынан бастап жаңа Салық кодексі күшіне енді. Ол ҚҚС мөлшерлемесін 12%-дан 16%-ға көтеріп, ҚҚС бойынша міндетті тіркеу шегін 20 мыңнан 10 мың айлық есептік көрсеткішке (АЕК) дейін төмендетті, бұл 2026 жылы шамамен 43,25 млн теңгеге тең. Оңайлатылған декларация режимі де қайта құрылды: жылдық табыстың шекті мөлшері 600 мың АЕК-ке дейін ұлғайып, жұмыскерлер санына қойылған шектеу алынды, негізгі мөлшерлеме 4% болып белгіленді және оны жергілікті органдар 50% шегінде көтеріп не төмендете алады [10]. Бір жағынан, бұл режим шағын бизнеске өсуге көбірек кеңістік береді. Екінші жағынан, ҚҚС шегінің төмендеуі жалпыға бірдей режимде жұмыс істейтін, айналымы орташа кәсіпкерлердің бір бөлігін ҚҚС төлеушіге айналдырады, ал бұл олардың бағасы мен бәсекеге қабілеттілігіне әсер етпей қоймайды.

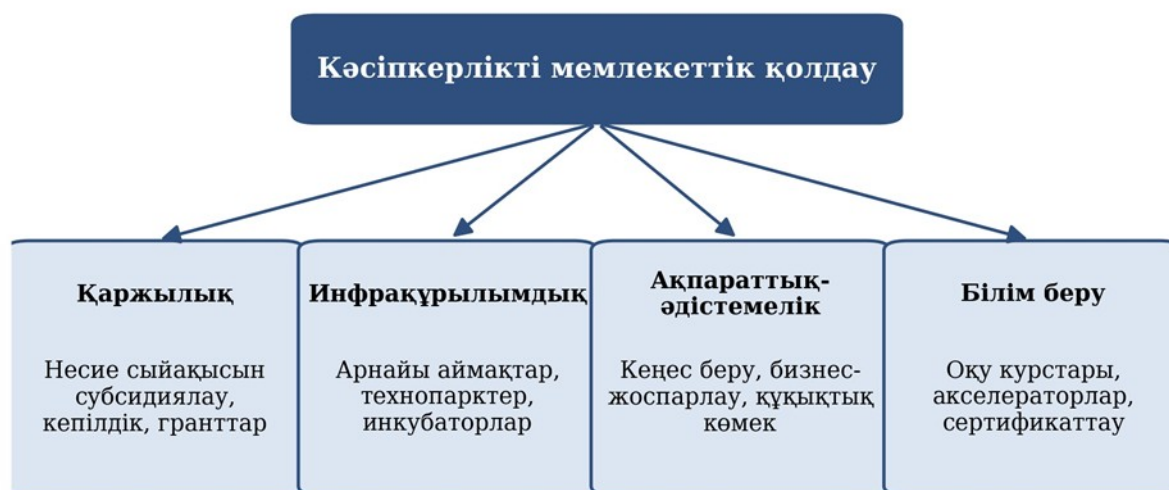
Жаңа кодексмен бірге өзін-өзі жұмыспен қамтығандарға арналған режим кеңейді. Вице-премьер С. Жұманғариннің мәліметінше, 2026

жылдың бірінші жартыжылдығында кәсіпкерлік субъектілерінің жалпы саны 2,9 млн-ға жетіп, жыл басымен салыстырғанда 20,4%-ға өсті, оның ішінде өзін-өзі жұмыспен қамтығандар 688,6 мыңды құрады [9]. Бұл көрсеткішті абайлап түсіндіру керек. Өсімнің бір бөлігі жеке кәсіпкерлердің жаңа санатқа ауысуымен және табыстың көлеңкеден шығуымен байланысты, сондықтан ол кәсіпкерлік белсенділіктің нақты артуымен толық сәйкес келмейді.

Ақша-кредит саясатында да қатаңдау кезеңі болды. Ұлттық Банк инфляцияны тежеу үшін базалық мөлшерлемені 2025 жылдың қазан айында 18%-ға дейін көтеріп, оны тек 2026 жылдың маусымында 17%-ға, шілдеде 16,75%-ға түсірді. 2026 жылдың маусымында жылдық инфляция 10,3% болды [3]. Мұндай жағдайда нарықтық несие қымбат күйінде қалады да, кәсіпкерлердің мемлекеттік жеңілдетілген бағдарламаларға тәуелділігі арта түседі.

Мемлекеттік саясатты жетілдіру жолдары

Кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау бүгінде төрт бағыт бойынша жүргізіледі: қаржылық, инфрақұрылымдық, ақпараттық-әдістемелік қолдау және кәсіпкерлік білім беру (4-сурет).

Ескерту: [1, 8] негізінде авторлар құрастырған

4-сурет. Кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдаудың негізгі түрлері

Қаржылық қолдау. «Бизнестің жол картасы-2025» бағдарламасы шикізаттық емес секторлардағы өңірлік кәсіпкерліктің тұрақты өсуін, жұмыс орындарын сақтауды және жаңаларын ашуды көздеді [8]. Кәсіпкерлерге несие бойынша сыйақыны субсидиялау мен кепілдіктен бөлек қайтарымсыз гранттар да беріледі. Гранттар жас кәсіпкерлерге, әйелдерге, мүгедектігі бар адамдарға және 50 жастан асқан азаматтарға арналған, оны алу үшін арнайы оқу курсынан өтіп, сертификат алу талап етіледі.

Инфрақұрылымдық қолдау. Арнайы экономикалық және индустриялық аймақтар, технопарктер мен бизнес-инкубаторлар кәсіпкерге инженерлік желілері дайын алаң ұсынады. Бұл әсіресе жаңа өндіріс ашатын кәсіпорындар үшін пайдалы, өйткені жер телімі мен коммуникацияларға жұмсалатын бастапқы шығын азаяды.

Ақпараттық-әдістемелік қолдау және білім беру. «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасы бизнес-жоспар жасау, салық, лицензия мен рұқсат алу мәселелері бойынша кеңес береді. Жоғары оқу орындарындағы бизнес-инкубаторлар мен акселераторлар стартаптарға идеяны өнімге айналдыруға көмектеседі. Бұл бағыт кәсіпкерлердің сауаттылығын арттырып, мәжбүрлі кәсіпкерліктің нәтижесіз аяқталу қаупін азайтады.

Талдау қолданыстағы жүйенің бірнеше әлсіз тұсын көрсетті. Қолдаудың едәуір бөлігі ірі қалаларда шоғырланған: ШОК несие портфелінің 65%-ы Алматы мен Астанаға тиесілі [4]. Жеңілдіктер көбіне шағын бизнеске бағытталғандықтан, кәсіпорындардың орта деңгейге өтуге ынтасы төмен. Жиі өзгертін заңнама ұзақ мерзімді жоспарлауға кедергі келтіреді [7]. Осыны ескере отырып, авторлар мынадай шараларды ұсынады:

1) шағын бизнестен орта бизнеске өткен кәсіпорындар үшін салық жүктемесін бірнеше жыл ішінде біртіндеп арттыратын өтпелі режим енгізу, бұл бизнесті бөлшектеуге деген ынтаны азайтады;

2) мемлекеттік несие бағдарламаларында пайыздық субсидиялардың көлемін бірте-бірте қысқартып, оның орнына кепілдік құралдарын кеңейту және сол арқылы банктердің нарықтық несиелеуін ынталандыру;

3) қолдау шараларын өңірлер арасында теңдей бөлу үшін өңірлік квоталар мен көшпелі кеңес беру қызметтерін енгізу;

4) салық заңнамасына түзетулер енгізгенде кемінде бір жылдық өтпелі кезең белгілеп, жаңа нормалардың бизнеске әсерін алдын ала бағалауды міндетті ету;

5) ШОК статистикасында жұмыскерлер санымен қатар жылдық табыс өлшемін де ескеріп, қолдаудың тиімділігін нақты деректер бойынша бағалау.

Қорытынды. Жүргізілген талдау экономикалық саясаттың кәсіпкерлік секторға

әсері біркелкі емес екенін көрсетті. 2019-2025 жылдары Қазақстанда ШОК-тың ЖІӨ-дегі үлесі 30,8%-дан 40,9%-ға дейін өсті, әрекет етуші субъектілер саны 2 млн-нан асты, өнім шығарылымы 2024 жылы 81,9 трлн теңгеге жетті. Бұл нәтижеге салықтық жеңілдіктер, тексерулерге мораторий, тіркеудің цифрлануы және жеңілдетілген несиелеу бағдарламалары ықпал етті.

Алайда сандық өсім сапалық өзгерістермен қатар жүрген жоқ. Сектордың кеңеюі негізінен жеке кәсіпкерлер мен шағын кәсіпорындар есебінен болды, орта бизнестің ЖІӨ-дегі үлесі 7% шамасында қалды. Нарықтық несиелеу әлсіз, кәсіпкерлер мемлекеттік бағдарламаларға тәуелді, ал 2025-2026 жылдардағы жоғары базалық мөлшерлеме мен жаңа Салық кодексі шағын бизнестің шығынын арттырады.

Сондықтан кәсіпкерлікті қолдаудың келесі кезеңінде назарды субъектілер санын көбейтуден олардың өсуіне және орта деңгейге өтуіне аудару қажет. Бұл үшін өтпелі салық режимі, кепілдікке негізделген қаржыландыру, қолдаудың өңірлерге тең таралуы және салық заңнамасының тұрақтылығы шешуші мәнге ие. Ұсыныстар ШОК-ты дамыту тұжырымдамасы мен жаңа Салық кодексін іске асыру барысында пайдаланылуы мүмкін. Алдағы зерттеулерде 2026 жылғы салық реформасының шағын бизнеске әсерін өңірлік деректер негізінде бағалау көзделіп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасында шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы: ҚР Үкіметінің 2022 жылғы 27 сәуірдегі № 250 қаулысы [Электрондық ресурс]. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000250> (жүгінген күні: 20.09.2026).

2. Мониторинг малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан (январь-декабрь 2023 г.) [Электронный ресурс] / Бюро национальной статистики АСПиР РК. - URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/businessstatistics/stat-org/publications/157406/> (жүгінген күні: 20.09.2026).

3. Нацбанк снизил базовую ставку [Электронный ресурс] // Forbes Kazakhstan. - 2026. - 24 июля. - URL: <https://forbes.kz/articles/natsbank-snizil-bazovuyu-stavku-flbce7> (жүгінген күні: 20.09.2026).

4. Малый и средний бизнес Казахстана:

перспективы и вызовы [Электронный ресурс] / Аналитический центр Halyk Finance. - Алматы, 2025. - 16 с. - URL: https://halykfinance.kz/download/files/analytics/MSB_.pdf (жүгінген күні: 20.09.2026).

5. Куратко Д.Ф. Кәсіпкерлік: теория, процесс, практика. 10-басылым. - Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 480 б.

6. Investment Effects of the 2017 Tax Cuts and Jobs Act [Electronic resource] // The NBER Digest. - 2024. - June. - URL: <https://www.nber.org/digest/202406/investment-effects-2017-tax-cuts-and-jobs-act> (accessed: 20.09.2026).

7. OECD. Insights on the Business Climate in Kazakhstan. - Paris: OECD Publishing, 2023. - URL: <https://www.oecd.org/ru/publications/ccc8cf0c-ru.html> (accessed: 20.09.2026).

8. «Бизнестің жол картасы-2025» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы: ҚР Үкіметінің 2019 жылғы 24 желтоқсандағы № 968 қаулысы [Электрондық ресурс]. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000968> (жүгінген күні: 20.09.2026).

9. Жумангарин: Доля МСБ в ВВП Казахстана выросла до 40,9% [Электронный ресурс] // Forbes Kazakhstan. - 2026. - 14 июля. - URL: <https://forbes.kz/articles/zhumangarin-dolya-msb-v-vvp-kazahstana-vyroslo-do-409-ead53e> (жүгінген күні: 20.09.2026).

10. Қазақстан Республикасының Салық кодексі: 2025 жылғы 18 шілдедегі № 214-VIII ҚРЗ [Электрондық ресурс] // «Әділет» АҚЖ. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz> (жүгінген күні: 20.09.2026).

4. Malyi i srednii biznes Kazakhstana: perspektivy i vyzovy [Electronic resource] / Analiticheskii tsentr Halyk Finance. - Almaty, 2025. - 16 s. - URL: https://halykfinance.kz/download/files/analytics/MSB_.pdf (accessed: 20.09.2026).

5. Kuratko D.F. Kasipkerlik: teoriia, protsess, praktika. 10-basylym. - Almaty: Ultyyq audarma biurosy, 2018. - 480 b.

6. Investment Effects of the 2017 Tax Cuts and Jobs Act [Electronic resource] // The NBER Digest. - 2024. - June. - URL: <https://www.nber.org/digest/202406/investment-effects-2017-tax-cuts-and-jobs-act> (accessed: 20.09.2026).

7. OECD. Insights on the Business Climate in Kazakhstan. - Paris: OECD Publishing, 2023. - URL: <https://www.oecd.org/ru/publications/ccc8cf0c-ru.html> (accessed: 20.09.2026).

8. «Biznестin zhol kartasy-2025» biznестi qoldau men damytudyn memlekettik bagdarlamasyн bekitu turaly: QR Ukimetinin 2019 zhylygy 24 zheltosandagy № 968 qaulysy [Electronic resource]. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000968> (accessed: 20.09.2026).

9. Zhumangarin: Dolia MSB v VVP Kazakhstana vyroslo do 40,9% [Electronic resource] // Forbes Kazakhstan. - 2026. - 14 iul'ia. - URL: <https://forbes.kz/articles/zhumangarin-dolya-msb-v-vvp-kazahstana-vyroslo-do-409-ead53e> (accessed: 20.09.2026).

10. Qazaqstan Respublikasynyn Salyq kodeksi: 2025 zhylygy 18 shildedegi № 214-VIII QRZ [Electronic resource] // «Adilet» AQZh. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz> (accessed: 20.09.2026).

REFERENCES

1. Qazaqstan Respublikasynda shagyn zhane orta kasipkerlikti damytudyn 2030 zhylyga deingi tuzhyrymdamasyn bekitu turaly: QR Ukimetinin 2022 zhylygy 27 sauirdegi № 250 qaulysy [Electronic resource]. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000250> (accessed: 20.09.2026).

2. Monitoring malogo i srednego predprinimatelstva v Respublike Kazakhstan (ianvar-dekabr 2023 g.) [Electronic resource] / Biuro natsionalnoi statistiki ASPIR RK. - URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/businessstatistics/stat-org/publications/157406/> (accessed: 20.09.2026).

3. Natsbank snizil bazovuiu stavku [Electronic resource] // Forbes Kazakhstan. - 2026. - 24 iul'ia. - URL: <https://forbes.kz/articles/natsbank-snizil-bazovuyu-stavku-flbce7> (accessed: 20.09.2026).

Ниязбаева А.А.,

PhD, доцент,
aniyazbayeva@zhubanov.edu.kz¹

Утешова А.К.,

DBA, старший преподаватель,
alma_081@mail.ru¹

*Актюбинский региональный
университет имени К. Жубанова,
030000, г. Актобе, пр. А. Молдагуловой, 34¹*

ВЛИЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ НА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИЙ СЕКТОР

Аннотация. В статье рассматривается, как экономическая политика государства влияет на предпринимательский сектор через

налоговую, кредитно-финансовую, инвестиционную политику и административное регулирование. Цель исследования - оценить влияние мер экономической политики, реализованных в Казахстане в 2019-2025 годах, на развитие малого и среднего предпринимательства (МСП) и предложить направления ее совершенствования. В работе использованы системный подход, анализ научной литературы и нормативных правовых актов, сравнительный метод, а также динамический и структурный анализ данных Бюро национальной статистики. Установлено, что доля МСП в валовом внутреннем продукте (ВВП) выросла с 30,8% в 2019 году до 40,9% в 2025 году, а число действующих субъектов к концу 2024 года превысило 2 млн единиц. Росту способствовали налоговые льготы, мораторий на проверки, цифровизация регистрации и программы льготного кредитования. Вместе с тем доля среднего бизнеса в ВВП остается на уровне около 7%, банковские кредиты МСП не превышают 6-7% ВВП, а новый Налоговый кодекс, действующий с 2026 года, повышает налоговую нагрузку для части малого бизнеса. Авторы предлагают постепенно переходить к рыночному финансированию на основе гарантий, ввести переходный налоговый режим для предприятий, переходящих из малого бизнеса в средний, и обеспечить стабильность налогового законодательства.

Ключевые слова: экономическая политика, предпринимательство, малый и средний бизнес, налоговая политика, кредитно-финансовое регулирование, инвестиционная политика, государственная поддержка, Республика Казахстан.

Niyazbayeva A.A.

PhD, Associate Professor,
aniyazbayeva@zhubanov.edu.kz¹

Uteshova A.K.,
DBA, Senior Lecturer,
alma_081@mail.ru¹

Aktobe Regional University
named after K. Zhubanov,
030000, Aktobe, A. Moldagulova Ave., 34¹

THE IMPACT OF ECONOMIC POLICY ON THE ENTREPRENEURIAL SECTOR

Abstract. The article examines how government economic policy affects the entrepreneurial sector through tax, credit, investment policy and administrative regulation. The aim of the study is to assess how economic policy measures implemented in Kazakhstan in 2019-2025 influenced the development of small and medium-sized enterprises (SMEs) and to propose ways to improve this policy. The study uses a systems approach, analysis of academic literature and legal acts, the comparative method, and dynamic and structural analysis of data from the Bureau of National Statistics. The share of SMEs in gross domestic product (GDP) grew from 30.8% in 2019 to 40.9% in 2025, and the number of operating SMEs exceeded 2 million by the end of 2024. Tax incentives, a moratorium on inspections, digital business registration and subsidised lending programmes supported this growth. At the same time, medium-sized firms still account for only about 7% of GDP, bank lending to SMEs does not exceed 6-7% of GDP, and the new Tax Code in force since 2026 raises the tax burden for part of small business. The authors recommend a gradual shift to guarantee-based market financing, a transitional tax regime for firms growing from small to medium size, and greater stability of tax legislation.

Keywords: economic policy, entrepreneurship, small and medium-sized enterprises, tax policy, credit regulation, investment policy, state support, Republic of Kazakhstan.

УДК 373.5:621.311

DOI [https://doi.org/10.71050/2305-](https://doi.org/10.71050/2305-3348.2026.18.3.006)

3348.2026.18.3.006

Азатаева К.Б.,

магистр образования, доцент

azataeva_kb@mail.ru

*Костанайский социально-технический
университет имени академика З. Алдамжар,
110000 г. Костанай,
пр-т Кобыланды батыра, 27*

ЭНЕРГЕТИКА БУДУЩЕГО: ПРОЕКТНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАНА ПО УСТОЙЧИВЫМ ИСТОЧНИКАМ ЭНЕРГИИ

Аннотация. В статье рассматриваются возможности организации проектно-исследовательской деятельности учащихся по теме устойчивых источников энергии в курсе физики основной и средней школы. Обоснована актуальность включения энергетических проектов в образовательный процесс в условиях глобального энергоперехода. Представлена авторская модель организации проектной деятельности, основанная на междисциплинарной интеграции физики, математики и экологии. Приведены результаты педагогического эксперимента, включающего учебные проекты по солнечной, ветровой и гидроэнергетике. Экспериментальные данные подтверждают эффективность предложенного подхода в формировании предметных и метапредметных компетенций учащихся.

Ключевые слова: устойчивая энергетика, возобновляемые источники энергии, проектная деятельность, физика, исследовательское обучение.

Введение

Современное развитие мировой энергетики сопровождается ростом энергопотребления и обострением экологических проблем. Использование ископаемых источников энергии приводит к истощению природных ресурсов и увеличению выбросов парниковых газов, что требует перехода к устойчивым энергетическим системам [1]. В этих условиях особую роль приобретает образование, формирующее у обучающихся научное мировоззрение и ответственное отношение к использованию энергетических ресурсов.

Школьный курс физики обладает значи-

тельным потенциалом для изучения физических основ энергетических процессов. Однако традиционные формы обучения не всегда обеспечивают связь теории с практикой. Проектно-исследовательская деятельность позволяет вовлечь учащихся в решение актуальных научно-практических задач, связанных с энергетикой будущего.

Цель исследования - разработка и экспериментальная проверка эффективности проектно-исследовательской деятельности учащихся по устойчивым источникам энергии в курсе физики.

Задачи исследования:

- проанализировать образовательный потенциал темы устойчивой энергетики;
- разработать авторскую модель проектно-исследовательской деятельности;
- провести педагогический эксперимент;
- оценить влияние энергетических проектов на образовательные результаты учащихся.

Теоретические основы устойчивой энергетики в школьном образовании

Устойчивая энергетика предполагает использование возобновляемых источников энергии, способных обеспечить энергетические потребности общества без ущерба для окружающей среды. К таким источникам относятся солнечная, ветровая, гидроэнергия, геотермальная энергия и биоэнергетика, обладающие высоким потенциалом применения в образовательных целях [2].

С точки зрения физики данные источники энергии позволяют изучать фундаментальные законы сохранения и преобразования энергии, основы электродинамики, механики и гидродинамики. Например, солнечная энергетика связана с фотоэлектрическим эффектом, ветровая - с кинетической энергией воздушных масс, а гидроэнергетика - с преобразованием потенциальной энергии воды в электрическую.

Включение данных тем в проектную деятельность способствует формированию целостной научной картины мира и развитию познавательного интереса учащихся.

Проектно-исследовательская деятельность рассматривается как форма учебной работы, направленная на самостоятельное решение учащимися познавательной или практической задачи с обязательным элементом исследования [3].

В рамках данного исследования под проектно-исследовательской деятельностью по устойчивой энергетике понимается комплекс

учебных действий, включающих:

- постановку проблемы;
- формулирование гипотезы;
- планирование эксперимента или моделирования;
- анализ полученных результатов;
- представление итогов работы.

Особенностью предложенного подхода является межпредметная интеграция физики и математики. Так, учащиеся используют математический аппарат для обработки экспериментальных данных и построения графиков зависимости мощности от параметров установки.

Авторская модель проектно-исследовательской деятельности учащихся

В рамках исследования была разработана авторская модель проектно-исследовательской деятельности, включающая четыре взаимосвязанных этапа:

Проблемно-мотивационный этап - постановка исследовательской проблемы и формулировка цели проекта.

Планировочно-исследовательский этап - выдвижение гипотезы, выбор методов исследования, планирование эксперимента.

Экспериментально-аналитический этап - проведение измерений, обработка данных, построение графиков.

Рефлексивно-презентационный этап - анализ результатов, формулировка выводов, защита проекта.

Особенностью модели является активное использование математического аппарата для обработки экспериментальных данных.

Организация педагогического эксперимента

Педагогический эксперимент проводился в течение одного учебного полугодия на базе общеобразовательной школы. В исследовании приняли участие 48 учащихся 8-9 классов, разделённых на контрольную и экспериментальную группы. В экспериментальной группе обучение осуществлялось с использованием авторской модели проектной деятельности.

Учащимся предлагались следующие темы проектов:

- исследование эффективности солнечной панели при различной освещённости;
- моделирование работы ветроэнергетической установки;
- моделирование гидроэнергетической установки;
- сравнительный анализ традиционных и возобновляемых источников энергии.

Для оценки эффективности использовались следующие критерии:

- уровень предметных знаний по физике;
- сформированность исследовательских умений;
- уровень учебной мотивации.

Диагностика проводилась на начальном и итоговом этапах эксперимента.

Таблица 1. Характеристика экспериментальных групп

Показатель	Контрольная группа	Экспериментальная группа
Количество учащихся	24	24
Форма обучения	традиционная	проектно-исследовательская
Количество учебных часов	34	34

В экспериментальной группе систематически реализовывались учебные энергетические проекты.

Учебный проект «Исследование солнечной панели»

В качестве одного из ключевых проектов было выбрано исследование зависимости мощности солнечной панели от уровня освещённости.

Цель проекта - определить, как изменяется электрическая мощность солнечной панели при изменении интенсивности светового потока.

Используемое оборудование

- учебная солнечная панель;

- мультиметр;
- источник направленного света;
- линейка и транспортир.

Мощность рассчитывалась по форму-

$$P = U \cdot I,$$

где

P - электрическая мощность (Вт),

U - напряжение (В),

I - сила тока (А).

Анализ и визуализация результатов - на основе данных таблицы учащиеся строили график зависимости мощности от освещённости.

Таблица 2. Результаты исследования солнечной панели

Освещённость, лк	Напряжение, В	Сила тока, А	Мощность, Вт
200	1,8	0,12	0,22
400	2,4	0,18	0,43
600	3,1	0,22	0,68
800	3,7	0,27	1,00
1000	4,2	0,30	1,26

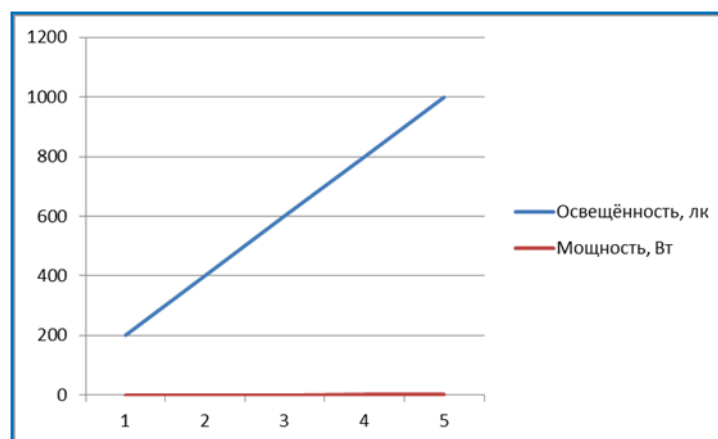

Рисунок 1. Зависимость мощности солнечной панели от уровня освещённости

Анализ графика показал, что при увеличении освещённости наблюдается почти линейный рост мощности, что подтверждает выдвинутую гипотезу

Учебный проект «Исследование ветроэнергетической установки»

Цель проекта - установить зависимость мощности ветроэнергетической установки от скорости воздушного потока.

Ветровая энергетика является одним из наиболее динамично развивающихся направлений устойчивой энергетики. Изучение принципов работы ветроустановок позволяет на практике рассмотреть законы механики, динамики вращательного движения и преобразования механической энергии в электрическую.

Оборудование и материалы

- учебная модель ветроэнергетической установки;
- вентилятор с регулируемой скоростью;
- анемометр;
- мультиметр;
- секундомер.

Методика проведения эксперимента

Скорость воздушного потока изменялась в диапазоне от 2 до 6 м/с. Для каждого значения скорости измерялись напряжение и сила тока, вырабатываемые генератором установки. Мощность определялась по формуле:

$$P = U I, \text{ где}$$

P - электрическая мощность (Вт),

U - напряжение (В),

I - сила тока (А).

Таблица 3. Результаты исследования ветроэнергетической установки

Скорость ветра, м/с	Напряжение, В	Сила тока, А	Мощность, Вт
2,0	0,8	0,10	0,08
3,0	1,6	0,15	0,24
4,0	2,5	0,20	0,50
5,0	3,6	0,26	0,94

Анализ результатов

На основе экспериментальных данных учащиеся строили график зависимости мощности от скорости ветра.

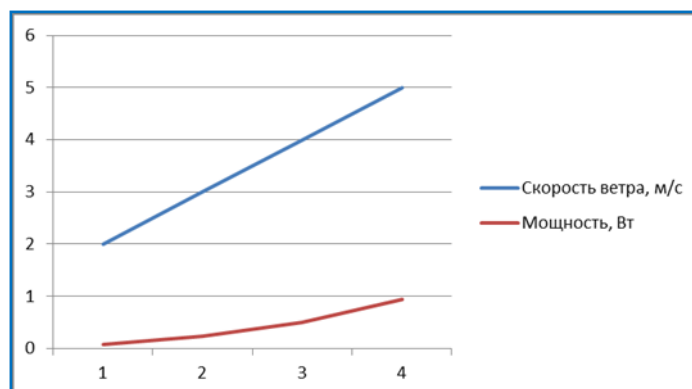

Рисунок 2. Зависимость мощности ветроэнергетической установки от скорости ветра

Анализ графика показал нелинейный более стабильных и предсказуемых источников возобновляемой энергии. Моделирование гидроустановок малой мощности особенно актуально для изучения принципов работы альтернативных энергетических систем в школьных условиях.

Образовательные результаты проекта
В ходе выполнения проекта учащиеся:

- применяли законы механики и электродинамики на практике;
- освоили методы экспериментального измерения;
- приобрели навыки обработки и интерпретации данных.

Учебный проект «Моделирование гидроэнергетической установки»

Цель проекта - исследовать зависимость мощности гидроэнергетической установки от расхода воды.

Гидроэнергетика является одним из наи-

Оборудование и материалы:

- модель водяной турбины;
- резервуар с водой;
- регулируемый слив;
- мультиметр;
- мерный цилиндр;
- секундомер.

Методика проведения эксперимента

Расход воды определялся как отношение объема воды к времени её истечения:

$$Q = V / t, \text{ где}$$

Q — расход воды ($\text{м}^3/\text{с}$),

V — объем воды (м^3),

t — время (с).

Для каждого значения расхода воды измерялись напряжение и сила тока, после чего вычислялась мощность установки.

Таблица 4. Результаты исследования гидроэнергетической установки

Расход воды, л/с	Напряжение, В	Сила тока, А	Мощность, Вт
0,4	0,9	0,11	0,10
0,6	1,7	0,15	0,26
0,8	2,6	0,21	0,55
1,0	3,4	0,25	0,85
1,2	4,1	0,30	1,23

Анализ результатов

На основании полученных данных учащиеся строили график зависимости мощности от расхода воды.

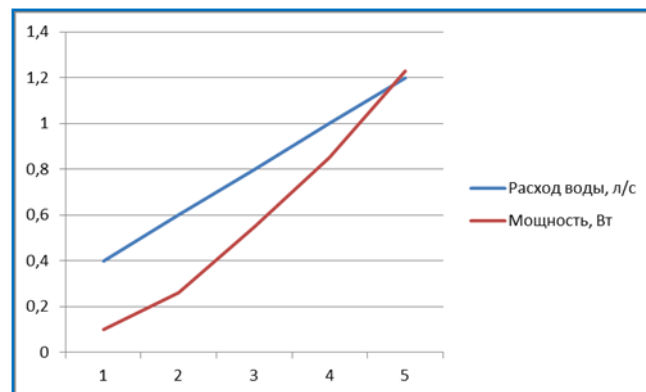

Рисунок 3. Зависимость мощности гидроэнергетической установки от расхода воды

График имеет близкий к линейному характер, что объясняется постоянством высоты падения воды в модели установки. Учащиеся делают вывод о влиянии гидродинамических параметров на эффективность гидроэнергетических систем.

Педагогическая значимость проекта
Проект способствует:

- формированию представлений о преобразовании потенциальной энергии воды в электрическую;
- развитию навыков экспериментального моделирования;
- пониманию принципов устойчивого использования водных ресурсов.

Таблица 5. Сравнение учебных энергетических проектов

Источник энергии	Максимальная мощность, Вт	Характер зависимости
Солнечная	1,26	близка к линейной
Ветровая	1,54	нелинейная
Гидроэнергия	1,23	линейная

Диагностика образовательных результатов

Для оценки эффективности использовались:

- тест по физике;
- карта наблюдений исследовательских умений;
- анкетирование учебной мотивации.

Анализ результатов показал, что учащиеся экспериментальной группы продемонстрировали более высокий уровень понимания физических процессов, связанных с преобразованием энергии. Средний прирост показателей предметных знаний составил 18 %, в то время как в контрольной группе - 7 %.

Кроме того, было отмечено значительное развитие исследовательских навыков: умения формулировать гипотезы, проводить измерения и анализировать данные. Повышение учебной мотивации выразилось в росте интереса к физике и активном участии учащихся в обсуждении экологических и энергетических

проблем.

Полученные данные подтверждают гипотезу о том, что проектно-исследовательская деятельность по теме устойчивой энергетики способствует более глубокому усвоению учебного материала.

Обсуждение результатов

Результаты исследования согласуются с выводами других авторов, подчёркивающих эффективность проектного обучения в естественно-научном образовании [4]. Новизна представленной работы заключается в разработке авторской модели энергетических проектов, адаптированных к школьному курсу физики и ориентированных на устойчивое развитие.

Практическая значимость исследования состоит в возможности использования предложенной методики в образовательной практике учителей физики и математики без существенных изменений учебных программ.

Полученные данные свидетельствуют о

том, что включение устойчивой энергетики в проектную деятельность способствует:

- осмысленному усвоению физических законов;
- развитию навыков анализа и моделирования;
- формированию устойчивого интереса к предмету.

Новизна исследования заключается в системной интеграции энергетических проектов в курс физики с опорой на математический инструментарий и реальные измерения.

Заключение

Проведённое исследование подтвердило эффективность проектно-исследовательской деятельности учащихся по теме устойчивых источников энергии. Использование энергетических проектов способствует более глубокому усвоению физических законов, развитию исследовательских умений и формированию у учащихся научного мышления, экологической ответственности и готовности к решению актуальных задач современного общества.

В ходе исследования была разработана и апробирована модель проектно-исследовательской деятельности учащихся по теме устойчивых источников энергии. Экспериментальные данные подтвердили её эффективность в формировании предметных и метапредметных компетенций.

Перспективы дальнейших исследований связаны с расширением тематики проектов и использованием цифровых средств моделирования. Разработанная модель может быть рекомендована для внедрения в практику работы учителей физики и математики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Иванов, П.А. Гидроэнергетика и устойчивое развитие / П.А. Иванов. – Москва: Энергетика, 2019.
2. Удалов, С.Н. Возобновляемые источники энергии: учебное пособие / С. Н. Удалов. – 3-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск: Новосибирский государственный технический университет, 2014. – 459 с.
3. Полат Е.С. Проектная деятельность школьников. — М.: Академия, 2017.
4. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования/ Под ред. Е.С. Полат – М., 2000.

REFERENCES

1. Ivanov, P. A. Hidroenergetika i ustoychivoe razvitie [Hydropower and sustainable devel-

opment] / P.A. Ivanov. – Moskva: Energetika, 2019.

2. Udalov, S.N. Vozobnovlyаемые источники энергии: учебное пособие [Renewableenergysources: textbook] / S. N. Udalov. – 3-e izd., pererab. i dop. – Novosibirsk: Novosibirskiy gosudarstvennyy tekhnicheskyy universitet, 2014. – 459 s.

3. Polat, E.S. Proektnaya deyatel'nost' shkol'nikov [Project activity of schoolchildren]. — M.: Akademiya, 2017.

4. Polat, E.S. Novye pedagogicheskie i informatsionnye tekhnologii v sisteme obrazovaniya [New pedagogical and information technologies in the education system] / Pod red. E.S. Polat – M., 2000.

Азатаева К.Б.,

Білім магистрі, доцент
azataeva_kb@mail.ru

*Академик З. Алдамжар атындағы
Қостанай әлеуметтік-техникалық
университеті,
110000 Қостанай қ.,
Қобыланды батыр даңғылы, 27*

БОЛАШАҚ ЭНЕРГЕТИКАСЫ: ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІ БОЙЫНША ЖОБАЛАУ-ЗЕРТТЕУ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада негізгі және орта мектеп физикасы курсына тұрақты энергия көздері тақырыбы бойынша оқушылардың жобалау-зерттеу қызметін ұйымдастыру мүмкіндіктері қарастырылады. Энергетикалық жобаларды жаңандық энергияға көшу жағдайында білім беру процесіне енгізудің өзектілігі негізделген. Физика, математика және экологияның пәнаралық интеграциясына негізделген жобалық қызметті ұйымдастырудың авторлық моделі ұсынылған. Күн, жел және гидроэнергетика бойынша оқу жобаларын қамтитын педагогикалық эксперименттің нәтижелері келтірілген. Эксперименттік деректер оқушылардың пәндік және метапәндік құзыреттіліктерін қалыптастыруда ұсынылған тәсілдің тиімділігін растайды.

Түйінді сөздер: тұрақты энергетика, жаңартылатын энергия көздері, жобалық қызмет, физика, зерттеушілік оқыту.

Azataeva K.B.,
Master of Education, Associate Professor
azataeva_kb@mail.ru

*Kostanay Social-Technical University
named after Z. Aldamzhar;
110000 Kostanay, Kobylandy batyr ave., 27*

ENERGY OF THE FUTURE: DESIGN AND RESEARCH ACTIVITIES OF THE YOUTH OF KAZAKHSTAN ON SUSTAINABLE ENERGY SOURCES

Abstract. *The article discusses the possibilities of organizing students' design and research activities on the topic of sustainable energy*

sources in the physics course of primary and secondary schools. The relevance of the inclusion of energy projects in the educational process in the context of the global energy transition is substantiated. The author's model of project activity organization based on the interdisciplinary integration of physics, mathematics and ecology is presented. The results of a pedagogical experiment involving educational projects on solar, wind, and hydropower are presented. Experimental data confirm the effectiveness of the proposed approach in the formation of subject and meta-subject competencies of students.

Keywords: *sustainable energy, renewable energy sources, project activities, physics, research training.*

УДК 930:002.6

DOI <https://doi.org/10.71050/2305-3348.2026.18.3.007>

Баймухамедов М.Ф.,
доктор технических наук, профессор,
bmf45@mail.ru¹

Борисова А.П.,
младший научный сотрудник,
fialka.anechka@mail.ru¹

Жалыбин С.М.,
доктор юридических наук, доцент,
jalibin_sm@kosstu.kz¹

Исаева Н.Н.,
доцент, goyn1@mail.ru¹

*Костанайский социально-технический
университет имени академика З. Алдамжар,
110000 г. Костанай,
пр-т. Кобыланды батыра, 27¹*

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИИ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Аннотация. *В статье рассмотрены технологии ИИ используемые при исследовании исторических памятников. Описаны ос-*

новные направления применения ИИ при их изучении, отмечается, что технологии ИИ позволяют не только документировать культурное наследие, но и прогнозировать риски разрушения археологических памятников, обеспечивая более эффективную их реставрацию.

Показаны преимущества применения ИИ: - снижение ошибок при обработке больших массивов данных; - автоматическое выявление повреждений и аномалий; - ускорение процесса документации - от недель работы до часов. Современные технологии искусственного интеллекта открывают новые возможности для изучения, анализа и сохранения исторических памятников.

Ключевые слова: *технологии ИИ, исторические памятники, культурное наследие, изучение, анализ, сохранение, реставрация.*

Введение

Искусственный интеллект (ИИ) сегодня активно применяется в изучении и сохранении исторических памятников: от 3D-сканирования и анализа повреждений до создания цифровых двойников и систем мониторинга состояния объектов. Эти технологии позволяют не только документировать культурное наследие, но и прогнозировать риски разрушения, обеспечивая более эффективную реставрацию.

Исторические памятники являются важнейшими носителями культурной памяти человечества. Однако они подвержены разрушению из-за времени, климата и антропогенных факторов. Современные технологии искусственного интеллекта открывают новые возможности для их изучения, анализа и сохранения [1].

Методология

<i>Применение технологий ИИ</i>	
Компьютерное зрение	Автоматическое выявление повреждений на изображениях памятников
Машинное обучение	Анализ больших массивов данных о состоянии архитектурных объектов
НВИМ-модели	Интеграция архитектурных данных в цифровые базы для реставрации
Мультимодальные данные	Сочетание лазерного сканирования, фото и сенсорных данных

- Схемы 3D-сканирования
- Диаграммы анализа повреждений
- Инфографика «цифровой двойник памятника»
- На фото 1 показаны визуальные материалы применения ИИ [2].

Обзор литературы

В последние годы цифровизация гуманитарных наук привела к существенному изменению подходов к изучению, документированию и сохранению историко-культурного наследия. Одним из наиболее перспективных направлений становится применение технологий искусственного интеллекта (ИИ), машинного обучения и компьютерного зрения [3]. Их использование позволяет автоматизировать обработку больших массивов визуальной и пространственной информации, выявлять повреждения исторических объектов, создавать высокоточные трехмерные модели, реконструировать утраченные элементы архитектуры и расширять возможности виртуального представления памятников [4].

Одним из базовых направлений применения ИИ является цифровая фиксация исторических памятников. Традиционные методы обследования предполагают значительные затраты времени и участие специалистов, тогда как современные технологии позволяют автоматизировать значительную часть процессов [5]. Особое значение имеет сочетание машинного обучения с фотограмметрией и лазерным сканированием. Фотографии, полученные с наземных камер или беспилотных летательных аппаратов, могут использоваться для формирования трехмерных моделей зданий и археологических объектов. Алгоритмы компьютерного зрения позволяют автоматически рас-

познавать элементы архитектуры, сопоставлять изображения и выделять характерные особенности поверхности [6].

Систематический обзор [7, 8], посвященный машинному обучению в документации и анализе исторических зданий, показывает, что алгоритмы ML все активнее интегрируются в процессы обследования архитектурного наследия. Это особенно важно для крупных исторических комплексов, где ручная обработка тысяч изображений является трудоемкой задачей.

Результаты

Основные направления применения ИИ

1. Документация и цифровизация. Использование машинного обучения для обработки данных лазерного сканирования и фотограмметрии. Создаются точные 3D-модели памятников, которые фиксируют их текущее состояние.

Документация и цифровизация – это ключевой этап в сохранении и изучении архитектурных и инженерных объектов, где применяются технологии лазерного сканирования и фотограмметрии, а алгоритмы машинного обучения помогают структурировать и интерпретировать огромные массивы данных.

Основные процессы

• **Лазерное сканирование.** Лазерные датчики фиксируют миллионы точек, формируя облако точек, которое отражает геометрию объекта с высокой точностью.

• **Фотограмметрия.** На основе множества фотографий создается 3D-модель, где машинное обучение помогает корректировать перспективу и устранять шумы.

• **Обработка облаков точек.** Алгорит-

Фото 1 - визуальные материалы применения ИИ

мы классифицируют данные: отделяют стены от колонн, арки от декоративных элементов.

• **Семантическая сегментация.** ИИ «понимает» структуру объекта, выделяя архитектурные элементы и связывая их с историческими стилями.

• **Автоматическая документация.** На основе анализа формируются чертежи, схемы и цифровые паспорта объектов.

Практическая ценность

Сохранение культурного наследия - создание точных цифровых копий памятников.

Реставрация - использование цифровых моделей для планирования ремонта и восстановления.

Научные исследования - сопоставление данных сканирования с архивными источниками.

Виртуальные музеи - доступ к объектам в цифровом формате для широкой аудитории.

Преимущества применения ИИ:

Снижение ошибок при обработке больших массивов данных.

Автоматическое выявление повреждений и аномалий.

Ускорение процесса документации - от недель работы до часов.

Интеграция с цифровыми двойниками и системами мониторинга.

Таким образом, документация и цифровизация с применением ИИ превращают традиционные методы фиксации объектов в интеллектуальные системы анализа и сохранения, где каждый элемент архитектуры получает цифровое отражение.

2. Мониторинг состояния. Алгоритмы ИИ анализируют трещины, деформации и другие повреждения, выявляя риски разрушения. Это позволяет проводить профилактическую реставрацию [9].

Мониторинг состояния сооружений с помощью ИИ - это целый комплекс технологий, которые позволяют автоматически выявлять трещины, деформации и другие повреждения, снижая риск внезапного разрушения.

Как работает процесс

Компьютерное зрение. Алгоритмы анализируют фото и видео с дронов или камер, фиксируя мельчайшие дефекты поверхности.

Анализ трещин. Системы определяют длину, ширину и динамику роста трещин, сравнивая данные во времени.

Деформации конструкций. 3D-модели и облака точек позволяют выявить смещения,

прогибы или наклоны элементов.

Прогноз рисков. Машинное обучение сопоставляет текущие повреждения с историческими данными, оценивая вероятность аварии.

Интеграция с IoT. Датчики вибрации, температуры и нагрузки передают данные в реальном времени, которые ИИ анализирует для раннего предупреждения.

Практическая ценность

• Снижение аварийности - раннее выявление критических дефектов.

• Экономия средств - ремонт проводится точно, а не после разрушения.

• Сохранение культурного наследия - исторические мосты, здания и памятники получают цифровой контроль состояния [10].

• Безопасность населения - предотвращение обрушений и катастроф.

Таким образом, мониторинг состояния с помощью ИИ превращает традиционный визуальный осмотр в цифровую систему раннего предупреждения.

3. Цифровые двойники. Создание виртуальных копий памятников, которые интегрируют данные о структуре, материалах и внешних воздействиях. Такие модели используются для прогнозирования долговечности объектов.

Цифровые двойники - это виртуальные модели реальных объектов, систем или процессов, которые позволяют отслеживать их состояние, прогнозировать поведение и управлять ими в режиме реального времени.

Основные характеристики

Точная копия объекта. Создаётся на основе данных датчиков, 3D-сканирования, BIM-моделей или облаков точек.

Динамическое обновление. Модель постоянно получает новые данные от IoT-устройств и отражает текущее состояние объекта.

Прогнозирование. Алгоритмы ИИ моделируют будущие сценарии - например, рост трещин или нагрузку на конструкцию.

Интеграция с управлением. Двойник используется для планирования ремонтов, оптимизации эксплуатации и предотвращения аварий.

Применение цифровых двойников

Строительство и инфраструктура - мониторинг мостов, зданий, тоннелей.

Транспорт - цифровые модели железных дорог, метро и авиационных систем.

Энергетика - контроль работы электростанций и сетей.

Культурное наследие - сохранение исторических памятников в цифровом виде.

Промышленность - оптимизация производственных линий и оборудования.

Преимущества

Аналитика в реальном времени — позволяет быстро реагировать на изменения.

Снижение затрат - прогнозные обслуживание дешевле аварийного ремонта.

Безопасность - раннее выявление рисков разрушения или отказа.

Устойчивое развитие - эффективное использование ресурсов и снижение экологического воздействия.

Таким образом, цифровые двойники - это не просто 3D-модели, а умные системы, которые объединяют данные, аналитику и прогнозирование. Они становятся ключевым инструментом в управлении инфраструктурой и промышленностью.

4. Семантический анализ данных ИИ помогает классифицировать архитектурные элементы, выявлять стилистические особенности и сопоставлять их с историческими источниками [11].

Семантический анализ данных в контексте архитектурных памятников - это применение алгоритмов ИИ для понимания и интерпретации сложных структурных и стилистических особенностей объектов. В отличие от простого распознавания формы, семантический анализ позволяет «прочитать» архитектуру как текст, выявляя её смысловые элементы.

Основные этапы семантического анализа.

Классификация элементов. ИИ выделяет колонны, арки, карнизы, орнаменты и другие детали, присваивая им категории.

Определение стиля. Алгоритмы сопоставляют элементы с известными архитектурными школами (готика, барокко, классицизм).

Сравнение с источниками. Модель анализирует базы данных чертежей, архивных фото и текстов, чтобы подтвердить происхождение или эпоху.

Выявление аномалий. Семантический анализ помогает заметить несоответствия - например, элементы, добавленные при реставрации, или поздние изменения.

Практическое применение

Историческая атрибуция - точное определение времени и культурного контекста памятника.

Реставрация - понимание оригинальной композиции помогает восстановить объ-

ект без искажений.

Научные исследования - сопоставление архитектурных особенностей с письменными источниками.

Цифровые базы данных - создание каталогов архитектурных элементов для обучения будущих моделей.

Преимущества семантического анализа.

Автоматизация анализа - сокращает время работы исследователей.

Точность - ИИ фиксирует мельчайшие детали, которые человек может упустить.

Интеграция с другими методами - сочетание семантического анализа с 3D-сканированием и цифровыми двойниками.

Таким образом, семантический анализ превращает архитектурные памятники в структурированные данные, которые можно изучать, сравнивать и использовать для сохранения культурного наследия.

Ниже нами представлены картины, полученные с помощью ИИ (фото 2, 3, 4).

Фото 2 иллюстрирует современный процесс цифровой фиксации археологических артефактов.

На переднем плане человек в жилете использует портативный **3D-сканер** для оцифровки древней каменной скульптуры.

Сама скульптура изображает фигуру человека в шлеме или головном уборе, с поднятыми руками, заключённую в овальную рамку. Рядом ноутбук показывает цифровую модель - результат сканирования, то есть трёхмерное изображение артефакта.

На заднем плане видны другие каменные рельефы, что указывает на музей или археологическую экспозицию.

Фото 3- слайд презентации, показывающий, как искусственный интеллект (AI) и геоинформационные системы (GIS) применяются для реагирования на чрезвычайные ситуации и оценки инфраструктуры после катастроф.

Основные блоки:

Обнаружение повреждённых зданий. Модель ИИ анализирует аэрофотоснимки и классифицирует здания как повреждённые или неповреждённые.

Обнаружение повреждённых дорог. Сочетание аэрофотоснимков и дорожного слоя позволяет выявить дороги, которые разрушены или заблокированы.

Оптимальные маршруты. С помощью ArcGISNetworkAnalyst строятся маршруты от базы (например, пожарной станции или убежища) к повреждённым объектам, учитывая

Фото 2

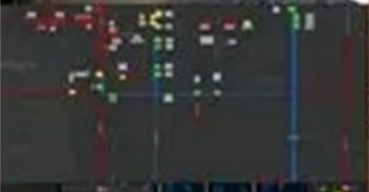
Detect damaged structures

An AI model runs on aerial imagery and outputs a feature class of damaged and undamaged structures

Detect damaged roads

An AI model runs on aerial imagery + road layer and outputs a feature class of damaged and undamaged roads

Optimal routing

ArcGIS Network Analyst consumes the damaged structures and blocked roads feature classes, and creates an optimal route from a base (fire station, shelter etc.) to all the damaged structures, accounting for blocked roadways

Operational dashboard

Utilizing the Esri Workforce mobile app, we can assign each responder a set of structures to inspect and use Operations Dashboard to monitor their progress and other key metrics

4

Фото 3

непроходимые дороги.

Операционный дашборд.

Через мобильное приложение EsriWorkforce распределяются задачи между спасателями, а Operations Dashboard позволяет отслеживать их прогресс и ключевые показатели.

В целом, картинка демонстрирует интеграцию AI-аналитики и GIS-инструментов

для:

- быстрой оценки ущерба,
- планирования маршрутов реагирования,
- и мониторинга действий спасательных служб в реальном времени.

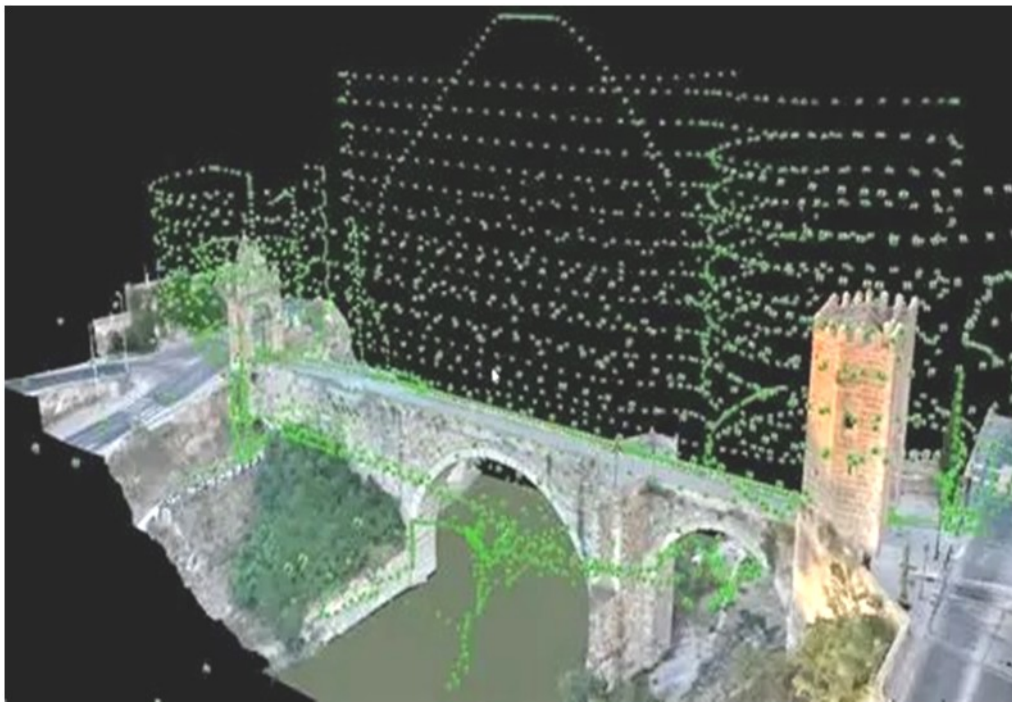

Фото 4

Фото 4 показывает результат применения технологий трёхмерной реконструкции для архитектурного объекта — каменного моста с башнями.

Что мы видим:

Сам мост с арочными пролётами и башнями по краям — историческое сооружение.

Точки и линии - это облако точек, полученное с помощью фотограмметрии или LiDAR-сканирования. Оно фиксирует геометрию объекта и окружающей местности.

Такая модель позволяет создать точную цифровую копию моста, пригодную для анализа, визуализации и сохранения.

В целом, картинка демонстрирует, как современные методы 3D-сканирования и моделирования превращают реальный объект в цифровую модель, открывая новые возможности для науки, культуры и инженерии [12].

Заключение

ИИ становится ключевым инструментом в изучении исторических памятников. Современные технологии искусственного интеллекта

открывают новые возможности для изучения, анализа и сохранения исторических памятников.

Его применение обеспечивает точную документацию, раннее выявление повреждений и создание цифровых двойников, что формирует основу для долгосрочной защиты культурного наследия. Технологии ИИ позволяют не только документировать культурное наследие, но и прогнозировать риски разрушения археологических памятников, обеспечивая более эффективную их реставрацию.

Анализ научной литературы показывает, что искусственный интеллект становится важным инструментом современного изучения исторических памятников. Наиболее разработанными направлениями являются цифровая документация, обработка фотографий, трёхмерное моделирование, автоматическое распознавание архитектурных элементов, обнаружение повреждений, мониторинг состояния объектов и виртуальная реконструкция.

Основное преимущество ИИ заключается в возможности автоматизировать обработку

больших объемов разнородных данных и выявлять закономерности, которые трудно установить исключительно традиционными методами. При этом ИИ не заменяет специалистов в области истории, археологии, архитектуры и реставрации, а выступает инструментом поддержки их исследовательской деятельности.

Отметим следующие преимущества применения ИИ при исследовании исторических памятников:

- снижение ошибок при обработке больших массивов данных;
- автоматическое выявление повреждений и аномалий;
- ускорение процесса документации - от недель работы до часов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Artificial intelligence adoption in the cultural heritage sector: A systematic review // *Computers in Human Behavior Reports*. – 2026.

2. Stylianidis E., Remondino F. 3D recording, documentation and management of cultural heritage. – Dunbeath: Whittles Publishing, 2025.

3. Юмашева Ю. Ю. К вопросу о применении искусственного интеллекта в исторических исследованиях // *Историческая информатика*. – 2025. – №3. – С. 45–62.

4. Remondino F., Rizzi A. Reality-based 3D documentation of cultural heritage // *Journal of Cultural Heritage*. – 2024. – Т. 15, №2. – С. 123–134.

5. *Artificial Intelligence for Digital Heritage Innovation: Setting up a R&D Agenda for Europe*. Heritage, 2024. MMDPI.

6. El Behairy A., Abu El-Nasr N. A., Grimberg P., Said L. A. *A comprehensive review of deep learning methods in damage classification, detection, and segmentation of cultural heritage sites*. *Journal of Cultural Heritage*, 2026.

7. Huang Z. *Machine learning in the documentation and analysis of historical landmark buildings: a systematic review and practical demonstration*. Built Heritage, 2026.

8. Li X., Chiabrando F., Sammartano G. Machine learning and deep learning for cultural heritage conservation // *Remote Sensing*. – 2026.

9. Colace F., Gaeta R., Lorusso A., Pellegrino M., Santaniello D. *New AI challenges for cultural heritage protection: A general overview*. *Journal of Cultural Heritage*, 2025. Science Direct

10. *Artificial Intelligence at the Interface between Cultural Heritage and Photography: A*

Systematic Literature Review. Heritage, 2024. MMDPI.

11. *Generative AI and 3D Heritage Virtual Reconstructions: A Pragmatic Review*. Heritage, 2026. MMDPI.

12. UNESCO. *AI and Culture*. 2026. ЮНЕСКО.

REFERENCES

1. Artificial intelligence adoption in the cultural heritage sector: A systematic review // *Computers in Human Behavior Reports*. – 2026.

2. Stylianidis E., Remondino F. 3D recording, documentation and management of cultural heritage. – Dunbeath: Whittles Publishing, 2025.

3. Y Umasheva YU. YU. K voprosu o primeneniі iskusstvennogo intellekta v istoricheskikh issledovaniyakh // *Istoricheskayainformatika*. – 2025. – №3. – S. 45–62.

4. Remondino F., Rizzi A. Reality-based 3D documentation of cultural heritage // *Journal of Cultural Heritage*. – 2024. – T. 15, №2. – S. 123–134.

5. *Artificial Intelligence for Digital Heritage Innovation: Setting up a R&D Agenda for Europe*. Heritage, 2024. MMDPI.

6. El Behairy A., Abu El-Nasr N. A., Grimberg P., Said L. A. *A comprehensive review of deep learning methods in damage classification, detection, and segmentation of cultural heritage sites*. *Journal of Cultural Heritage*, 2026.

7. Huang Z. *Machine learning in the documentation and analysis of historical landmark buildings: a systematic review and practical demonstration*. Built Heritage, 2026.

8. Li X., Chiabrando F., Sammartano G. Machine learning and deep learning for cultural heritage conservation // *Remote Sensing*. – 2026.

9. Colace F., Gaeta R., Lorusso A., Pellegrino M., Santaniello D. *New AI challenges for cultural heritage protection: A general overview*. *Journal of Cultural Heritage*, 2025. Science Direct

10. *Artificial Intelligence at the Interface between Cultural Heritage and Photography: A Systematic Literature Review*. Heritage, 2024. MMDPI.

11. *Generative AI and 3D Heritage Virtual Reconstructions: A Pragmatic Review*. Heritage, 2026. MMDPI.

12. UNESCO. *AI and Culture*. 2026. YU-YUNESKO.

Баймухамедов М.Ф., *талдау, сақтау, қалпына келтіру.*

Техника ғылымдарының докторы,
профессор, bmf45@mail.ru¹

Борисова А.П.,

кіші ғылыми қызметкер,
fialka.anechka@mail.ru¹

Жалыбин С.М.,

Заң ғылымдарының докторы, профессор,
jalibin_sm@kosstu.kz¹

Исаева Н.Н.,

доцент, royn1@mail.ru¹

*Академик З.Алдамжар атындағы
Қостанай әлеуметтік-техникалық
университеті,
110000 Қостанай қ.,
Қобыланды батыр даңғылы, 27¹*

Baimukhamedov M.F.,

Doctor of Technical Sciences, professor,
bmf45@mail.ru¹

Borisova A.P.,

junior researcher,
fialka.anechka@mail.ru¹

Zhalibin S.M.,

Doctor of Law Sciences, Professor,
jalibin_sm@kosstu.kz¹

Isaeva N.N.,

associate professor, royn1@mail.ru¹

*Kostanay Social-Technical University
named after Z. Aldamzhar,
110000 Kostanay, Kobylandy batyr ave., 27¹*

ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕРДІ ЗЕРТТЕУДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Бұл мақалада тарихи ескерткіштерді зерттеуде қолданылатын ЖИ технологиялары қарастырылған. Онда ЖИ технологияларының мәдени мұраны құжаттауға мүмкіндік беріп қана қоймай, сонымен қатар археологиялық орындардың жойылу қаупін болжап, оларды тиімдірек қалпына келтіруді қамтамасыз ететіні атап өтіледі. ЖИ қолданудың артықшылықтары көрсетілген: - үлкен деректер жиынтығын өңдеу кезіндегі қателіктерді азайту; - зақымданулар мен ауытқуларды автоматты түрде анықтау; - құжаттау процесін апталардан сағаттарға дейін жеделдету. *З а м а н а у и ж а с а н д ы и н т е л л е к т* технологиялары тарихи ескерткіштерді зерттеу, талдау және сақтау үшін жаңа мүмкіндіктер ашады.

Түйінді сөздер: ЖИ технологиялары, тарихи ескерткіштер, мәдени мұра, зерттеу,

APPLICATION OF AI TECHNOLOGIES IN THE STUDY OF HISTORICAL MONUMENTS

Abstract. This article examines AI technologies used in the study of historical monuments. It describes the main areas of AI application in their study, noting that AI technologies not only enable the documentation of cultural heritage but also predict the risks of destruction of archaeological sites, ensuring their more effective restoration. The advantages of using AI are demonstrated: - reduction of errors when processing large data sets; - automatic detection of damage and anomalies; - acceleration of the documentation process from weeks to hours. Modern artificial intelligence technologies open up new possibilities for the study, analysis, and preservation of historical monuments.

Keywords: AI technologies, historical monuments, cultural heritage, study, analysis, preservation, restoration.

УДК 620.9:002

DOI <https://doi.org/10.71050/2305-3348.2026.18.3.008>

Баймухамедова А.М.,
старший преподаватель,
djanin50@gmail.co¹

Бийбосунов Б.И.,
доктор технических наук, профессор
bbolotbek@mail.ru²

Боранбаев А.С.,
доктор PhD, профессор
askar.borانبayev@nu.edu.kz³

Университет Гази
Турция, Провинция Эмниет,
ул. Бандирма, 6/1¹

Кыргызский государственный
университет имени И. Арабаева,
720026, Бишкек, ул. Раззакова, 51а²

Назарбаев университет,
010000 Астана,
пр-т. Кабанбай Батыра, 53³

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ЭНЕРГЕТИКЕ И ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Аннотация. В статье рассматривается применение технологий ИИ в энергетическом секторе экономики. Приводится описание интеллектуальных сетей, осуществляющих прогнозирование потребления энергии и балансировку нагрузки. Рассмотрены основные направления применения ИИ в энергетике и промышленности. Отмечается, что ИИ формирует новую парадигму устойчивого развития, где промышленность и энергетика становятся не только экономически эффективными, но и экологически ответственными. Он объединяет технологии, данные и интеллект в единую систему, способную предвидеть, адаптироваться и совершенствоваться.

Ключевые слова: промышленность, энергетика, искусственный интеллект, технологии ИИ, интеллектуальные сети, предиктивная аналитика, экологический мониторинг.

Введение

Энергетический сектор Казахстана —

один из ключевых потребителей технологий ИИ. Искусственный интеллект (ИИ) в последние годы становится одним из ключевых инструментов цифровой трансформации экономики. Технологии машинного обучения, анализа больших данных, компьютерного зрения и интеллектуальной автоматизации находят применение практически во всех отраслях. Особое значение искусственный интеллект приобретает в энергетике и промышленности, где необходимо одновременно повышать производительность, снижать затраты, обеспечивать безопасность оборудования и рационально использовать природные ресурсы. Энергетические и промышленные предприятия работают с огромными массивами информации. Датчики постоянно фиксируют температуру, давление, вибрацию, расход топлива, электрическую нагрузку и множество других параметров. Анализировать такие данные вручную практически невозможно. ИИ позволяет обрабатывать их в режиме, близком к реальному времени, выявлять закономерности и помогать специалистам принимать более обоснованные решения.

Таким образом, внедрение искусственного интеллекта становится не просто способом автоматизации отдельных операций, а важным элементом перехода к интеллектуальному управлению энергетическими и промышленными системами.

Методология

ИИ внедряется в энергетику и промышленность в виде интеллектуальных сетей, осуществляющих прогнозирование потребления энергии и балансировку нагрузки. Интеллектуальные сети (SmartGrids) — это энергосистемы нового поколения, интегрирующие цифровые технологии, датчики и алгоритмы анализа данных. Их цель — обеспечить устойчивое управление энергопотреблением, повысить надежность и снизить издержки.

Для прогнозирования потребления энергии применяются модели машинного обучения (ARIMA, LSTM, RandomForest), позволяющие предсказывать краткосрочные и долгосрочные тренды.

В этих моделях используются данные, отражающие:

- Исторические показатели нагрузки.
- Погодные условия.
- Социально-экономические факторы (рабочие дни, праздники).

Интеллектуальные сети применяются для:

- Оптимизации генерации — снижения затрат на производство.
- Снижения пиковых нагрузок — предотвращение перегрузок сети.

Балансировка нагрузки производится путем автоматизированного управления, которое распределяет энергию между потребителями в реальном времени.

При этом используются следующие методы [1]:

Demand Response — стимулирование потребителей снижать нагрузку в часы пик.

Энергетическое хранилище (батареи, гидроаккумуляторы) — аккумулирование излишков энергии.

Децентрализованная генерация — использование солнечных панелей и ветровых турбин для локального покрытия спроса.

Отметим следующие преимущества интеллектуальных сетей.

Функция	Результат
Прогнозирование	Снижение затрат и повышение точности планирования
Балансировка	Уменьшение перегрузок и аварий
Интеграция ВИЭ	Устойчивое развитие и экологичность
Автоматизация	Повышение надежности и прозрачности

Таким образом, интеллектуальные сети объединяют прогнозирование энергопотребления и балансировку нагрузки, создавая гибкую и устойчивую энергосистему, способную адаптироваться к изменяющимся условиям.

Обзор литературы

В работе [2] авторы рассматривают основные направления применения технологий ИИ в энергетике. Приводится обзор технологий ИИ для прогнозирования, диспетчеризации и управления энергетическими объектами. Отмечается, что ИИ позволяет не только отображать состояние объекта, но и прогнозировать его поведение, выявлять аномалии и предлагать оптимальные управляющие воздействия.

Рассмотрены различные применения технологий искусственного интеллекта для энергетической отрасли в работе [3]. Одним из наиболее практически значимых направлений ИИ является Predictive Maintenance — предиктивное техническое обслуживание. Традиционная модель предполагает либо ремонт после отказа, либо обслуживание через фиксированные интервалы времени. ИИ позволяет перейти к обслуживанию на основе фактического состояния оборудования.

Сравнительный анализ методов ИИ в энергетике и промышленности приводится в работе [4]. В этих областях наиболее часто применяются:

- искусственные нейронные сети;
- рекуррентные нейронные сети;
- LSTM-сети;
- сверточные нейронные сети;
- градиентный бустинг;

- методы reinforcement learning;
- гибридные физико-ориентированные и data-driven модели.

Li и др. (2024)[5] описывают методы использования возобновляемых источников энергии, основанных на применении технологий ИИ. Они рассматривают использование ИИ на различных этапах функционирования возобновляемых энергетических систем: от оценки энергетических ресурсов и прогнозирования генерации до мониторинга, управления и интеграции ВИЭ в электрическую сеть.

Керамати Фейз Абади и др. (2025) [6] рассматривают использование ИИ для энергоэффективных производственных систем. Приводится детальный обзор используемых технологий ИИ и перспективы их применения в будущем.

В работе [7] дается описание искусственного интеллекта и машинного обучения для интеллектуальных энергосетей: от фундаментальных парадигм до новых технологий с использованием цифровых двойников и интеллекта на основе больших языковых моделей.

В материалах [8] представлены достижения в области технологии цифровых двойников и машинного обучения для энергетических систем. Digital Twin становится одним из наиболее перспективных направлений современной промышленной энергетики.

Цифровой двойник представляет собой динамическую цифровую модель физического объекта, связанного с ним посредством данных в реальном времени.

В энергетике цифровые двойники ис-

пользуются для:

- электростанций;
- трансформаторов;
- электрических сетей;
- ветрогенераторов;
- солнечных электростанций;
- аккумуляторных систем;
- промышленных установок.

Чжун и др. (2025)[9] дают оценку влияния искусственного интеллекта на энергоёмкость энергетических систем. Приводятся данные по отдельным странам.

Результаты

Важным направлением применения ИИ в энергетике является предиктивная аналитика - выявление неисправностей оборудования до аварийных ситуаций[10].

Предиктивная аналитика – это использование статистических моделей и алгоритмов ИИ для прогнозирования состояния оборудования.

Цель: раннее выявление дефектов, предотвращение аварий и оптимизация обслуживания. Ниже показана схема структуры предиктивной аналитики.

Рисунок 1 - схема жизненного цикла предиктивной аналитики для выявления неисправностей оборудования.

Она наглядно показывает этапы: сбор данных, обработка сигналов, моделирование, выявление аномалий, принятие решений, объединённые в замкнутый цикл.

Здесь:

- **IoT-датчики** фиксируют параметры работы.
- **Обработка сигналов** фильтрует шумы и выделяет ключевые признаки.
- **Моделирование** прогнозирует вероятность отказа.
- **Выявление аномалий** сопоставляет текущие данные с эталонными.
- **Принятие решений** генерирует сигнал о ремонте.

нал о ремонте.

Таким образом, схема отражает переход от реактивного обслуживания к проактивному управлению рисками.

Основные методы предиктивной аналитики

- **Анализ временных рядов** — отслеживание динамики параметров (температура, вибрация, давление).
- **Машинное обучение** — классификация нормальных и аномальных состояний.
- **Компьютерное зрение** — автоматический анализ изображений и видео для выявления трещин, коррозии.

• IoT-датчики — сбор данных в реальном времени о нагрузке и внешних условиях.

Процесс предиктивного анализа

1. Сбор данных — сенсоры фиксируют параметры работы оборудования.

2. Обработка сигналов — фильтрация шумов и выделение ключевых признаков.

3. Моделирование — прогнозирование

вероятности отказа.

4. Выявление аномалий — сопоставление текущих данных с эталонными.

5. Принятие решений — автоматическая генерация сигналов о необходимости ремонта.

Отметим преимущества предиктивной аналитики.

Функция	Результат
Раннее выявление	Предотвращение аварийных ситуаций
Оптимизация обслуживания	Снижение затрат на ремонт
Продление ресурса	Увеличение срока эксплуатации
Безопасность	Снижение риска для персонала и населения

Практическая ценность:

- Снижение аварийности и простоев.
- Экономия бюджета за счёт перехода от планового к условному обслуживанию.
- Повышение эффективности эксплуатации оборудования.
- Применение в энергетике, транспорте, промышленности.

Таким образом, предиктивная аналитика превращает традиционное техническое обслуживание в проактивную систему управления рисками, где неисправности выявляются до их критического проявления.

Следующим направлением применения ИИ в энергетике является **экологический мониторинг** - ИИ помогает отслеживать выбросы и оптимизировать использование ресурсов.

Экологический мониторинг — это система постоянного наблюдения за состоянием окружающей среды, направленная на выявление загрязнений и контроль использования природных ресурсов[11].

С применением **искусственного интеллекта** процесс становится автоматизированным, точным и оперативным. На фото 1 и 2 показаны системы постоянного наблюдения за состоянием окружающей среды.

Фото 1

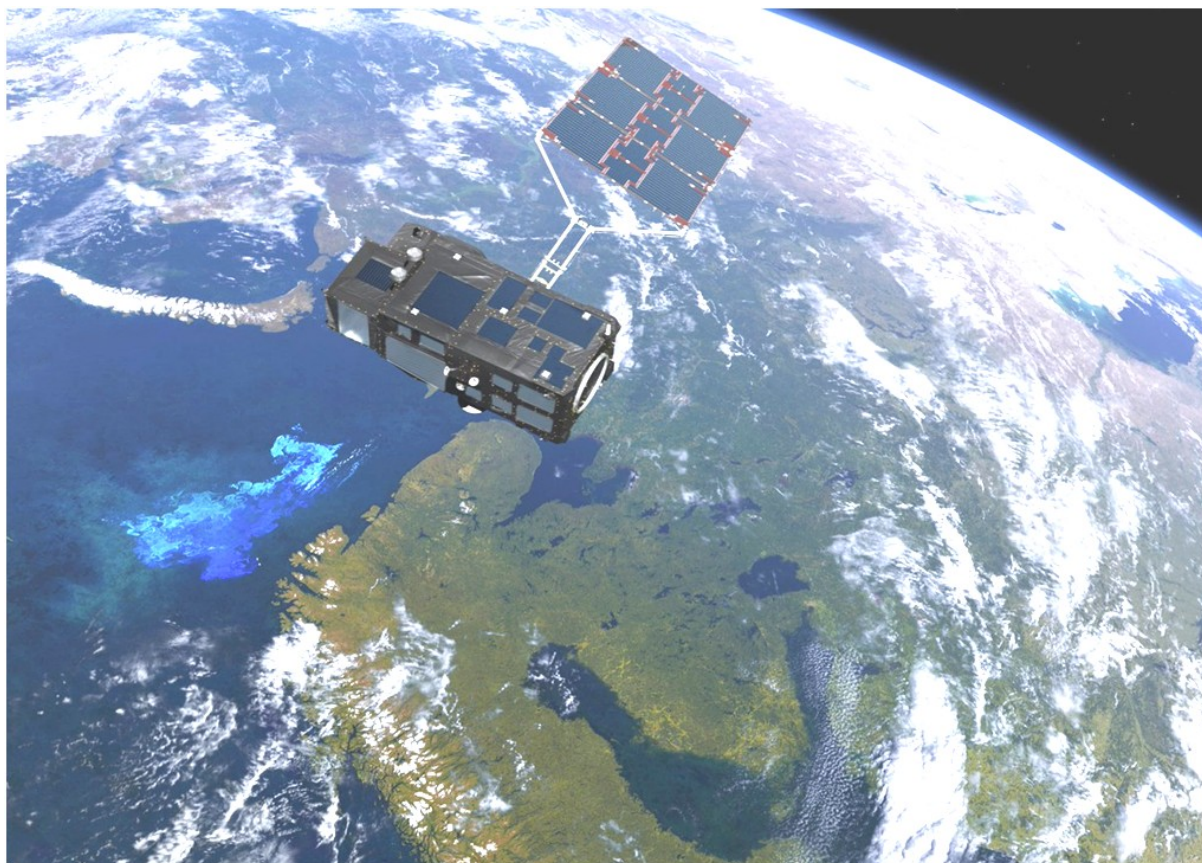

Фото 2

Роль ИИ в экологическом мониторинге

• Анализ данных с датчиков - обработка информации о концентрации вредных веществ, температуре, влажности, уровне шума.

• Спутниковый мониторинг - ИИ анализирует снимки для выявления зон загрязнения воздуха, воды и почвы.

• Моделирование выбросов - прогноз динамики загрязнений на основе метеорологических и промышленных данных.

• Оптимизация ресурсов - интеллектуальные алгоритмы регулируют расход воды, электроэнергии и топлива.

Технологические решения

Технология	Применение
IoT-датчики	Сбор данных о выбросах и состоянии воздуха
Машинное обучение	Прогноз загрязнений и выявление аномалий
Компьютерное зрение	Анализ спутниковых снимков и видео
Большие данные	Сопоставление показателей из разных источников

Практическая ценность

- Снижение выбросов — раннее выявление превышений норм загрязнения.

- Рациональное использование ресурсов — автоматическая оптимизация водо- и энергопотребления [12].

- Контроль промышленных зон — анализ выбросов предприятий в реальном времени [13].

- Поддержка устойчивого развития — формирование экологически безопасных стра-

тегий.

В Казахстане системы экологического мониторинга на основе ИИ используются для:

• анализа данных со станций мониторинга воздуха;

• прогнозирования загрязнения рек и водохранилищ;

• оптимизации работы энергетических предприятий с целью снижения выбросов CO₂.

Таким образом, экологический мониторинг с применением ИИ превращает контроль окружающей среды в интеллектуальную систему устойчивого управления, где каждое решение основано на данных и прогнозах.

Одним из наиболее важных результатов применения ИИ в энергетике является переход от простого мониторинга энергопотребления к интеллектуальной оптимизации энергопотребления.

ИИ может определять:

- где возникают энергетические потери;
- какое оборудование потребляет избыточную энергию;
- как изменение технологического режима влияет на расход энергии;
- когда выгоднее запускать энергоёмкие операции;
- какие параметры оборудования являются оптимальными.

Особый интерес представляет совместная оптимизация производительности и энергопотребления.

Например, промышленная система может выбирать режим, при котором минимизируется:

$$J = C_E E + C_P P + C_D D$$

где:

E — потребление энергии;

P — производственные затраты;

D — потери или отклонение от заданного качества;

C_E, C_P, C_D — соответствующие коэффициенты стоимости.

Заключение

Искусственный интеллект становится ключевым драйвером цифровой трансформации в энергетике и промышленности. Его внедрение обеспечивает переход от реактивных к предиктивным и адаптивным системам управления, где решения принимаются на основе анализа данных, а не интуиции.

Внедрение искусственного интеллекта в энергетику и промышленность даёт целый ряд преимуществ.

Во-первых, повышается эффективность использования ресурсов. Интеллектуальные алгоритмы помогают оптимизировать расход электроэнергии, топлива, сырья и других ресурсов.

Во-вторых, повышается надёжность оборудования. Раннее обнаружение неисправ-

ностей позволяет предотвращать аварийные ситуации.

В-третьих, сокращаются эксплуатационные расходы. Предприятие может переходить от дорогостоящего аварийного ремонта к планируемому техническому обслуживанию.

В-четвёртых, повышается безопасность работников. Роботы и автоматизированные системы могут выполнять операции в опасных условиях, где присутствие человека связано с повышенным риском.

Наконец, ИИ позволяет ускорить обработку информации. Решения, для которых человеку потребовался бы значительный объём времени, интеллектуальная система способна выполнять значительно быстрее.

Отметим основные результаты внедрения ИИ в энергетику и промышленность:

- Автоматизация процессов повышает эффективность и снижает человеческий фактор.

- Предиктивная аналитика предотвращает аварии и оптимизирует обслуживание оборудования.

- Интеллектуальные сети обеспечивают балансировку нагрузки и устойчивое энергопотребление.

- Экологический мониторинг способствует рациональному использованию ресурсов и снижению выбросов.

Стратегическое значение применения ИИ -

Таким образом, искусственный интеллект — это не просто инструмент, а основа будущей энергетической и промышленной экосистемы, где инновации служат человеку и природе одновременно.

REFERENCES

1. Zhang, T., & Strbac, G. (2025). *Novel Artificial Intelligence Applications in Energy: A Systematic Review*. *Energies*, 18(14), 3747.
2. Razmjoo, A., Asef, P., Javadi, M., Marzbani, M. (2026). *A Comprehensive Review of AI-Powered Energy Systems*. *Energy Science & Engineering*.
3. Springer KI (2026). *AI in the Energy Sector*. Springer Nature.
4. International Journal of Electrical Power & Energy Systems (2026). *A comprehensive review of artificial intelligence methods in energy system applications*. Science Direct.
5. Li et al. (2024). *Artificial intelligence-based methods for renewable power system operation*. *Nature Reviews Electrical Engineering*,

1, 163–179.

6. Keramati Feyz Abadi et al. (2025). *Leveraging AI for energy-efficient manufacturing systems: Review and future perspectives*. Journal of Manufacturing Systems, 78, 153–177.

7. 2025. *Artificial intelligence and machine learning for smart grids: from foundational paradigms to emerging technologies with digital twin and large language model-driven intelligence*. Energy Conversion and Management: X, 28, 101329.

8. 2024. *Advancements in digital twin technology and machine learning for energy systems*. Energy Conversion and Management: X, 24, 100715.

9. Zhong et al. (2025). *Does artificial intelligence reduce energy intensity in manufacturing? Evidence from country-level data*. Energy Economics, 149, 108784.

10. Huang, C., Bu, S., Lee, H. H., et al. *Prognostics and health management for predictive maintenance: A review* // Journal of Manufacturing Systems. 2024. Vol. 75. P. 78–101.

11. Russell, S., Norvig, P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. 4th ed. Pearson, 2020. P. 23–29.

12. 2024. *Optimizing renewable energy systems through artificial intelligence: Review and future prospects*.

13. Gao, R. X., Krüger, J., Merklein, M., Möhring, H.-C., Váncza, J. *Artificial Intelligence in manufacturing: State of the art, perspectives, and future directions* // CIRP Annals. 2024. Vol. 73, No. 2. P. 723–749.

Баймухамедова А.М.,
аға оқытушы,
djanin50@gmail.co¹

Бийбосуннов Б.И.,
Техника ғылымдарының докторы,
профессор,
bbolotbek@mail.ru²

Боранбаев А.С.,
PhD докторы, профессор
askar.boranbayev@nu.edu.kz³

Гази университеті
Түркия, Емниет облысы,
Бандырма көш., 6/1¹

И. Арабаев атындағы
Қырғыз мемлекеттік университеті,
720026, Бишкек, Раззаковк-сі, 51а²

Назарбаев университеті,
010000 Астана,
Қабанбай Батыр даңғылы, 53³

ЭНЕРГЕТИКА ЖӘНЕ ӨНЕРКӘСІПТЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ

Аңдатпа. Бұл мақалада энергетика саласында ЖИ технологияларын қолдану қарастырылады. Онда энергия тұтынуды болжайтын және жүктемелерді теңестіретін ақылды желілер сипатталған. Энергетика мен өнеркәсіпте жасанды интеллектіні (ЖИ) қолданудың негізгі бағыттары қарастырылды. ЖИ өнеркәсіп пен энергетиканы тек экономикалық тұрғыдан тиімді ғана емес, сонымен қатар экологиялық жауапты ететін тұрақты да мұддың жаңа парадигмасын қалыптастыратыны атап өтілді. Ол технологияны, деректерді және интеллектті болжауға, бейімдеуге және жақсартуға қабілетті бірыңғай жүйеге біріктіреді.

Түйінді сөздер: өнеркәсіп, энергетика, жасанды интеллект, ЖИ технологиялар, ақылды желілер, болжамды аналитика, қоршаған ортаны бақылау.

Baimukhamedova A.M.,
senior lecturer,
djanin50@gmail.co¹

Biybosunov B.I.,
Doctor of Technical Sciences, Professor,
bbolotbek@mail.ru²

Boranbayev A.S.,
PhD, Professor,
askar.boranbayev@nu.edu.kz³

Gazi University
Turkiye, Emniyet Provincem,
Bandirmast., 6/1¹

Kyrgyz State University
named after: I. Arabaeva,
720026, Bishkek, Razzakova street, 51а²

Nazarbayev University,
010000 Astana,
ave. Kabanbai Batyr, 53³

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ENERGY AND INDUSTRY

Abstract. This article examines the appli-

cation of AI technologies in the energy sector. It describes smart grids that forecast energy consumption and balance loads. The main areas of AI application in energy and industry are discussed. It is noted that AI is shaping a new paradigm for sustainable development, where industry and energy become not only economically efficient but also environmentally responsible. It combines technology, data, and intelligence into a unified system capable of anticipating, adapting, and improving.

Keywords: industry, energy, artificial intelligence, AI technologies, smart grids, predictive analytics, environmental monitoring.

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.71050/2305-3348.2026.18.3.009>

Аканова Г.К.

доцент, заң ғылымдарының магистрі,
gulzhan_akanova@mail.ru*Академик Зұлқарнай Алдамжар атындағы
Қостанай әлеуметтік-техникалық
университеті
110000 Қостанай қ.,
Қобыланды батыр даңғылы, 27*

КЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУДЫҢ ЖАЛПЫ НЕГІЗДЕРІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қылмыстық жауапкершілік мемлекеттік мәжбүрлеу шараларынан көрініс тапты. Осы шаралардың ішінде қылмыстық жазаның рөлі ерекше, өйткені ол қылмыстық құқық бұзуда жауап ретінде мемлекет атынан қолданылатын құқықтық шаралардың қажетті де ең қатал құралы болып табылады.

Демократиялық құқықтық мемлекетте мемлекет пен азамат арасындағы қарым-қатынас заңның үстемдігі қағидатынан бастау алуға тиіс. Мемлекет қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету барысында, заңның шегінде және заңның негізінде әрекет етеді. Мемлекет өз азаматтарынан белгілі бір талаптарды қатаң орындауды талап етеді, оны орындамаған немесе сақтамаған жағдайда құқықтық жауапкершілікті жүктейді. Әдетте жауапкершіліктің ішіндегі ең қатаң түрі қылмыстық жауапкершілік болып саналады, себебі заңмен қорғалатын игіліктер неғұрлым қасиетті және қол сұғылмайтын болса, соғұрлым қатаң жауапкершілікке әкеп соғады.

Түйінді сөздер: қылмыстық жаза, жауапкершілік, құқықтық мемлекет, қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы, қылмыстардың қайталануы, құқықтық шаралар, қол сұғылмауы, себепті байланыс.

Кіріспе

Абсолютті қажеттіліктен туындамайтын кез келген жаза – қатыгездік деп Монтескье айтқандай, жаза әділ боуы тиіс. Расында, жаза

арқылы құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамның іс-әрекетіне баға беріледі. Осы тұрғыда қылмыскерге қатысты әділ, негізді де заңды жаза тағайындау сот төрелігін жүзеге асыруда басты орын алады және мемлекет пен қоғамды әрдайым мазалайтын күрделі мәселе болып келеді[1].

Қазіргі таңда жаза тағайындау тәжірибесі күрделі де әралуан кезеңдерді бастан кешуде. Мемлекетіміз тоталитарлық жүйеден демократиялық басқару жүйесіне өту барысында бірқатар құндылықтарға да көзқарас өзгерді, тиісінше құқыққа қарсы әрекеттерге құқықтық баға берумен қоса, заман талабына жауап беретін жаза тағайындау институты да бірқатар өзгерістерге ұшырады. Мемлекет, бір жағынан қоғам үшін онша қауіпті емес құқық бұзушылық жасағандарға кешіріммен қарауды мақсат тұтса, екінші жағынан ауыр қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамға қатаң жаза қолдану саясатын жүргізіп келеді.

Мұндай жағдайларда осы қарама-қарсы бағыттар арасындағы тепе-теңдікті сақтау, әділ жаза тағайындау, әрине, қарапайым іс емес. Қылмыс жасаған адамдарға қылмыстық-құқықтық ықпал етудің ең оңтайлы шараларын іздеу әрдайым сәтті бола бермейді, бұл қолданыстағы заңнаманы ары қарай жетілдіруді талап етіп отырады[2].

Бұл зерттеудің өзектілігі жазаны тағайындау қылмыстық құқықтың жалпы құқықтық және салалық арнайы принциптерінің көрінісі болып табылатын белгілі принциптерге негізделеді және олар тұрақты болуы тиіс. Жаза тағайындаудың институционалдық принциптері жазаның әділдігі, жазаның заңдылығы, жазаның мақсатқа ұмтылуы, жазаны үнемдеу, жазаны жеке даралау. Қылмыстық заңда бұл принциптердің анықтамасы берілмегенімен, олардан туындайтын нақты ережелер жаза тағайындаудың жалпы негіздерін бекітетін нормалардан көрініс табады.

Зерттеудің мақсаты қылмыстық құқық бұзушылықтардың қоғамдық қауіптілігі әртүрлі, нақты өмірлік жағдайлар мен кінәлі тұлғаның жеке басындағы ерекшеліктері де сан алуан болып келеді. Бұл мән-жайлар сот отырысында көрініс табады және жаза тағайындағанда сот қалауына жол ашады. Дегенмен, жаза тағайындау кезінде қылмыстық-құқықтық норма санкциясының маңызын тіптен жоққа шығаруға болмайды, себебі ол мемлекет тарапынан қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамдық

қауіптілігінің сипаты мен дәрежесіне берілген баға болып табылады және жазаның түрі мен шектерін көрсетуші рөлін атқарады.

Зерттеу объектісі жаза қылмыстық құқық бұзушылықтың сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесі, кінәлі адамның ерекшеліктерін сипаттайтын мән-жайлар және тағайындалған жазаның үшінші тұлғаларға әсері ескеріле отырып тағайындалады. Қылмыстардың бір-бірінен сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесі бойынша айырмашылығы бар екені мәлім.

Әдебиетке шолу осы тұрғыда құқық қолданушының заң шеңберінде неғұрлым онтайлы құқық қолданушылық шешімді қабылдау үшін субъективті таңдау (құқық қолданушылық қалау) мүмкіндігі берілетінін назарда ұстаған жөн.

Құқық қолданушылық қалаудың жағымды тұстары (құқықтағы ақаулықтардың орнын толтыру, құқық нормаларының коллизиясын жою, құқық принциптерін жүзеге асыру, бағалаушы ұғымдарға нақты мазмұн беру) болғанына қарамастан, ол судьяларға өз уәкілеттіліктерін теріс пайдалану мүмкіндігін беретінін жокқа шығара алмаймыз.

Жаза тағайындау саласындағы сот қалауы тарылту немесе кеңейту үрдістері арқылы реттеледі. Десек те, бұл бағыттағы заң шығарушылық қызмет қолданыстағы заңда бекітілген жаза тағайындаудың жалпы ережелерінен ауытқымауы тиіс. Кейде ғылыми әдебиеттерде жаза тағайындаудың жалпы негіздерін «қылмыстық-құқықтық нормаларын қолданудың алгоритмі» деп те атайды[3].

Жазаны жеке даралаудың маңызды құралдарының бірі қылмыстық жауапкершілік пен жазаны жеңілдетуші және ауырлатушы мән-жайлардың тізімін құқықтық айқындау болып табылады.

Жеңілдетуші (ауырлатушы) мән-жайлар сотқа келесідей мүмкіндіктер береді: баламалы санкциялар қатарынан жазаның жеңіл (катал) түрін тағайындау; баптың санкциясында көзделген шектердің ең төменгі (жоғарғы) мөлшеріне тең немесе соған жақын мөлшерде жаза тағайындау; ҚК-нің 55-бабының жекелеген талаптарын қолдану (қолданбау)[4].

ҚК 53-бабының 3-бөлігінің қазақ тіліндегі редакциясында: «егер жеңілдететін мән-жай қылмыстық құқық бұзушылық белгісі ретінде көзделген болса, ол өзінен-өзі жаза тағайындау кезінде қайтадан ескерілмеуі

мүмкін», - делінген. Көріп отырғанымыздай, бұл норманың орыс тіліндегі нұсқасы жеңілдетуші мән-жайлар аталған жағдайда қайтадан «есепке алынбайтынын» императивті түрде бекітсе, ал қазақ тіліндегі нұсқасы «ескерілмеуі мүмкін» деп диспозитивті түрде баяндалған.

Осы нормаға Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулысының 4-тармағында дұрыс, заң шығарушының еркіне сәйкес келетін түсініктеме берген: «ҚК-нің 53-бабында немесе 54-бабында көзделген мән-жай қылмысты саралайтын белгілердің бірі ретінде ҚК-нің Ерекше бөлігіндегі бабының диспозициясында көрсетілсе, сот оны осы қылмыстық құқық бұзушылықты жасағаны үшін жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жай ретінде тани алмайды»[5].

Әдістеме

Мақаланың әдіснамалық сот тәжірибесінде жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды тану кезінде кінәлі адамның жеке басын сипаттайтын мәліметтерді ескеру кезінде де проблемалар бар. Соттар кейбір жағдайларда кінәлі адамды немесе оның әрекетін жағымсыз жағынан сипаттайтын мәліметтерді ауырлатушы мән-жай ретінде танып жатса, кейде, керісінше, бұл мәліметтерді сотталушының жеке басын сипаттайтын мән-жай ретінде де ескермей жатады.

Сонымен, қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдетуші және ауырлатушы мән-жайлар деп қылмыстық құқық бұзушылық пен кінәлі адамның қоғамдық қауіптілігін азайтатын не арттыратын және де жазаға ықпал ететін, кінәлінің жеке басы мен оның жасаған әрекетіне қатысты сан алуан факторларды түсінуіміз қажет.

Негізгі бөлім бұл қылмыстық құқықтың гуманизм принципінің көрініс табуы. Алайда, соттар кейбір жағдайларда кінәлі адамды немесе оның әрекетін жағымсыз жағынан сипаттайтын мәліметтерді (тізімде көрсетілмеген) ауырлатушы мән-жай ретінде танып жатса, кейде, керісінше, бұл мәліметтерді сотталушының жеке басын сипаттайтын мән-жай ретінде де ескермей жатады.

Сонымен, қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдетуші және ауырлатушы мән-жайлар деп қылмыстық құқық бұзушылық пен

кінәлі адамның қоғамдық қауіптілігін азайтатын не арттыратын және де жазаға ықпал ететін, кінәлінің жеке басы мен оның жасаған әрекетіне қатысты сан алуан факторларды түсінуіміз қажет.

Қазақстанның қылмыстық-құқықтық саясатының шынайы адамгершілік тұрғысынан құрылып келе жатқандығының тағы бір белгісі ретінде қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген жазадан көрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындау ережелерін (ҚК 55-бабы) атауға болады.

Дегенмен, ҚК 55-бабының 6-бөлігіне сәйкес осы баптың 2 және 3-бөліктерінде көзделген мән-жайлар болған кезде, жаза тиісті қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген төменгі шектен де төмен тағайындалуы мүмкін делінген, яғни, бұл аталған баптарды құбылтатын ереже болып табылады.

Алайда, бұл ережені қолданудың нақты негіздері айқындалмаған және оны қолдану сотқа шексіз дискрециялық өкілеттіктер берудің келеңсіз кәрінісі және де ҚК 55-бабының 4-бөлігінде көзделген мән-жайлардың дәрежесі мен мазмұнын төмендетеді деп санаймыз.

Тағы да бір ҚК Ерекше бөлігі бабының санкциясын құбылтатын, бірақ бұл тұста қатаңдату жағына қарай, қылмыстық құқық бұзушылықтардың және үкімдердің жиынтығы бойынша жаза тағайындау ережелерін атауға болады.

Қолданыстағы қылмыстық заң заңмен салыстырғанда айтарлықтай өзгеріске ұшырамаған, тек қана қылмыстық теріс қылықтардан құралған жиынтықтар үшін жаза тағайындаудың ерекшеліктерін реттейтін нормалардың пайда болды.

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың және үкімдердің жиынтығын құрайтын жағдайлардың болуы сотталушының қоғамға қауіптілігі жоғары екенін көрсетеді, тиісінше қаталырақ жаза тағайындауды көздейді.

Жаза тағайындау – сот жұмысының жауапты да маңызды кезеңі. Әрбір нақты іс бойынша соттың жаза тағайындаудың жалпы негіздерін бұлжытпай сақтауы заңды да әділ жаза тағайындаудың алғы шарты болып табылады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, жаза тағайындау жасаған қылмыста айыпты деп танылған адамға айыптау үкімі шығарарда қылмыстық ықпал жасаудың нақты шарасы соттың

тандауы.

Жаза тағайындау, яғни айыптау үкімін шығарарда жаза таңдау сот қызметіндегі маңызды, жауапты сәті. Жаза тағайындау әлеуметтік әділеттіктің қалпына келуіне, сотталған адамның түзелуіне, соттылығының да, басқа адамдардың да жаңа қылмыс жасауы болдырмауға көмегін тигізеді.

Жаза тағайындау белгілі бір принциптерге негізделеді, олар қылмыстық заңның жалпы құқықтық және салалық арнаулы принциптерінің нақты көрінісі болып табылады. Жаза тағайындаудың негізінде жатқан принциптер мыналар: заңдылық, адамгершілік, жазаның әділеттілігі, жазның дәлелдігі және үкімде оның себебінің міндетті түрде көрсетілуі, жазаны жеке даралау, қылмыстық қудалау шараларын үнемдеу. Бұл принциптер Қылмыстық Кодекстің нормаларында өз көрінісін табады.

Заң жаза тағайындау кезінде сотты жаза максаттарының бірі болып саналатын- жазаның сотталған адамның түзелуіне әсер ететіндігіне көре білуге, және барлық мән-жайларды ескере отырып, жазаның мүмкіндігінше ауырлығы төмен, жұмсақтау түрін дұрыс тағайындай білуге, оның мөлшерін анықтауға міндеттейді. Сонымен қатар, сот ізгілік қағидатын басшылыққа ала отырып, айыпкерге тағайындалған жазаның оның отбасының және оның асырауындағы тұлғалардың тұрмысы жағдайына мүмкін болар ықпалын да ескеруі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. - М.: Стелс, 1995. - С.165.
2. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі: 2014 жылғы 3 шілдеде қабылданған // http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226_11.04.2021.
3. Балтабаев Қ.Ж., Биебаева А.Ә., Сыздық Б.К. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім. - Алматы: ТОО Лантар Трейд, 2020. - 394 б.
4. Рахметов С.М., Бапанов Т.Ә. Қазақстанның қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім. - Алматы: ТОО Издательство Норма-К, 2004. - 216 б.
5. «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы №4 Нормативтік қаулысы // http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000004S_11.04.2021.

REFERENCES

1. Bekkaria CH. O prestupleniyah i nakazaniyah. - M.: Stels, 1995. - S.165.
2. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі: 2014 жылғы 3 шілдеде қабылданған // http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226_11.04.2021.
3. Baltabaev Қ.ЗН., Biebaeva А.Ә., Syzдық В.К. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім. - Алматы: TOO Lantar Trejd, 2020. - 394 б.
4. Rahmetov S.M., Baranov T.Ә. Қазақстанның қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім. - Алматы: TOO Izdatel'stvo Norma-K, 2004. - 216 б.
5. «Қылмыстық заңға тарапайындаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы №4 Нормативтік қаулысы // http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000004S_11.04.2021.

Аканова Г.К.,

магистр юридических наук, доцент
gulzhan_akanova@mail.ru

*Костанайский социально-технический университет имени академика З. Алдамжар
110000 г. Костанай,
пр. Кобыланды Батыра, 27*

ОСНОВЫ НАЗНАЧЕНИЯ НАКАЗАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕГО ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Аннотация. В статье уголовная ответственность нашла отражение в мерах государственного принуждения. Среди этих мер особо выделяется роль уголовного наказания, поскольку оно является необходимым и самым жестким средством правовых мер, применяемых от имени государства в ответ на уголовное правонарушение. В демократическом правовом государстве отношения между государством и гражданином должны исходить из принципа верховенства закона. Государство действует в процессе обеспечения общественного порядка, в пределах закона и на основе закона. Государство требует от своих граждан

дан строгого выполнения определенных требований, налагает правовую ответственность в случае его неисполнения или несоблюдения. Обычно самой строгой формой ответственности считается уголовная ответственность, потому что чем более священными и неприкосновенными являются охраняемые законом блага, тем более строгой ответственностью они несут.

Ключевые слова: уголовное наказание, ответственность, правовое государство, совокупность уголовных правонарушений, рецидив преступлений, правовые меры, неприкосновенность, причинно-следственная связь.

Akanova G.K.

Master of Law, associate, docent
gulzhan_akanova@mail.ru

*Kostanay Socio-Technical University
named after academician Z. Aldamzhar
110000 Kostanay, ave. Koblandy Batyr, 27*

THE BASICS OF SENTENCING PROBLEMS OF GENERAL LEGAL REGULATION

Abstract. In the article, criminal liability is reflected in the measures of State coercion. Among these measures, the role of criminal punishment stands out in particular, since it is the necessary and most severe means of legal measures applied on behalf of the State in response to a criminal offense. In a democratic State governed by the rule of law, relations between the State and the citizen should be based on the principle of the rule of law. The State acts in the process of ensuring public order, within the limits of the law and on the basis of the law. The State requires its citizens to strictly comply with certain requirements, and imposes legal liability in case of non-fulfillment or non-compliance. Criminal liability is usually considered the most severe form of liability, because the more sacred and inviolable the legally protected goods are, the more severe their liability is.

Keywords: criminal punishment, responsibility, the rule of law, the totality of criminal offenses, recidivism, legal measures, immunity, causal relationship.

УДК 343.131.2

DOI <https://doi.org/10.71050/2305-3348.2026.18.3.010>**Шиктыбаев Т.Т.,**доктор юридических наук, профессор,
toksanbi@gmail.com¹**Абильдинова К.М.,**старший преподаватель
kamila_abildinova@mail.ru¹**Каспаева Р.С.,**доцент,
raushankaspaeva@mail.ru¹*Костанайский социально-технический
университет имени академика**Зулхарнай Алдамжар,**110000 г. Костанай,**пр-т. Кобыланды батыра, 27¹*

**КАЗАХСТАНСКОЕ ПРАВОСУДИЕ:
ЕДИНСТВО И ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ
ПРОТИВОРЕЧИЯ ПРИНЦИПА
ГЛАСНОСТИ СУДОПРОИЗВОДСТВА
И ТАЙНЫ СЛЕДСТВИЯ**

Аннотация. Статья посвящена философско-методологическому и междисциплинарному осмыслению одной из актуальнейших проблем правосудия – принципу гласности судопроизводства и тайне следствия. Признавая определенный кризис в системе казахстанского правосудия, сущностные и методологические противоречия принципа гласности судопроизводства и тайны следствия, авторы видят в этом серьезные упущения казахстанской гуманитарной науки – философии и теории права, отраслевых юридических наук.

В работе выдвинуты следующие основные положения: 1) казахстанское правосудие (сущее) есть некий симбиоз, отражающий результаты конкуренции правосудия справедливого (должного), с одной стороны, – и целесообразного (произвольного), порой противоправного и противоречивого, – с другой; 2) исходя из диалектического закона единства и борьбы противоположностей, принцип гласности судопроизводства и тайна следствия по своей природе и сущности взаимно дополняют и предполагают друг друга, их взаимодействие и развитие происходят в форме конкурентной борьбы; 3) принцип гласности правосудия (ст. 29 УПК) и тайна следствия (ст. 201 УПК) в их конкуренции и противоречиях

выступают частными случаями противоречивой социально-правовой действительности, частными проявлениями некоего противостояния либерально-демократического и постсоветского миропониманий – закрепленных в преамбуле и ст. 1 Конституции цивилизационных ценностей, приоритета прав и свобод личности, с одной стороны, и интересов органов уголовного преследования, порой противоправных, – с другой; 4) осмысление изложенных в работе философско-методологических позиций и междисциплинарного подхода, принятие определенной их слабости казахстанской юридической общественностью является ключевым условием в гармоничном развитии отраслевых юридических наук в целом, становления принципа гласности судопроизводства и тайны следствия, в частности.

В работе использованы теоретический (логический) подходы, такие методы как анализ и синтез, индукция и дедукция, абстрагирование и обобщение; эмпирический и прикладные методы (инструменты) как собственный опыт и наблюдения, результаты исследований и наблюдений других авторов, возможности генеративного искусственного интеллекта.

Ключевые слова: казахстанское правосудие, принцип гласности судопроизводства, природа принципа гласности судопроизводства, тайна следствия, сущность тайны следствия, разглашение данных уголовного судопроизводства.

Введение

Казахстанское правосудие, как и правосудие в любом цивилизованном обществе, занимает определяющее место и выполняет ключевую роль в структуре обеспечения верховенства права, защиты прав и законных интересов граждан, укрепления общественного порядка и доверия к государственным институтам. Между тем эффективность и качество правосудия в каждой отдельно взятой стране зависят от самых различных факторов. Среди них принципиальное значение имеют понимание природы и сущности принципа гласности судопроизводства (далее ПГС) и тайны следствия (досудебного производства) (далее ТС), их взаимной обусловленности.

Периодически возникающие в казахстанском дискурсе полемика и противоречия вокруг запрета ст. 201 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (далее УПК) права на свободное обнародование данных уголовного судопроизводства,

периодическое применение ст. 423 Уголовного кодекса Республики Казахстан (далее УК) в отношении отдельных участников уголовного судопроизводства свидетельствует о некотором кризисе правоохранительной системы и казахстанского правосудия. Это же является серьезным основанием задуматься казахстанской юридической науке о том, что же происходит в отечественном законотворчестве и правоприменении? В чем же недорабатывают отечественные юридические науки?

Мы исходим из того, что эффективность и качество современного правосудия в целом, эффективность его институтов и субинститутов, материальных и процессуальных норм во многом обусловлены пониманием обществом и государством сущностного и методологического значения философии и методологии права в формировании самодостаточных отраслевых (прикладных) наук, справедливой законодательной и правоприменительной систем. Глубинное понимание обозначенного и почетное отношение общества и государства к ним, междисциплинарный подход, как представляется, и есть тот фундамент, на котором строится и функционирует объективное и беспристрастное правосудие.

На наш взгляд, следует признать, что казахстанская юриспруденция, как и постсоветская в целом, достаточно догматична и представлена больше через призму отраслевого подхода. Соответственно, вне должного внимания остаются теория и философия права, методология права и междисциплинарные методы познания как обозначенные неотъемлемые фундаментальные основы всякой общественной (гуманитарной) науки. Сегодняшние проблемы ПГС и ТС, на наш взгляд, есть частное проявление указанных глубинных философско-методологических упущений. Кстати, будет отметить, что сегодня в мировой науке и технологиях наблюдается устойчивый тренд, — успеха больше добиваются те общества и научные коллективы, которые опираются на междисциплинарный и системный подходы познания, единство фундаментальных и прикладных наук, единство дедуктивного и индуктивного методов.

Обозначенное в совокупности предопределило актуальность, предмет и цель, метод и новизну исследования.

Предметом исследования стали вопро-

сы природы и сущности принципа гласности судопроизводства, тайны следствия в их диалектическом единстве и противоречив казахстанском правосудии, *целью и новизной* — выявление, описание и объяснение на их основе сущностных и методологических противоречий ПГС (ст. 29 УПК) и ТС (ст. 201 УПК) как отправной точки для переосмысления их состояния в структуре отраслевых наук, совершенствования законодательства и правоприменения.

Методология

Основу метода исследования составили философско-категориальный и междисциплинарный, теоретический (логический) подходы, такие методы как анализ и синтез, индукция и дедукция, абстрагирование и обобщение; эмпирический и прикладные методы (инструменты) как собственный опыт и наблюдения, результаты исследований и наблюдений других авторов, возможности генеративного искусственного интеллекта.

Обзор литературы

В написании работы автор опирается на философские умозаключения таких мыслителей как И. Кант, Г.В.Ф. Гегель, Шарль Луи Монтескье и др., результаты научных трудов И.И. Покровского, М.К. Сулейменова, А.Г. Диденко и др.; автор обращается к нормам международного права и отечественного законодательства.

Результаты и обсуждения

1. Принцип гласности судопроизводства, его природа и сущность

Принцип гласности судопроизводства, с одной стороны, — есть самодостаточный конструкт, с другой, — частный производный элемент больших явлений (больших систем, феноменов познания), что и предопределяет природу и обуславливают сущность данного правового отраслевого принципа. Во-первых, он произведен от такого фундаментального права человека как право на свободу слова (свободное выражение мнения), выступающего одним из определяющих признаков гражданского общества и правового государства. Как известно, значение свободы слова в гражданском обществе и правовом государстве, каковым относит себя и Казахстан¹, состоит в

¹ Важно отметить, что свобода слова, как и другие обозначенные цивилизационные ценности в качестве фундаментальных принципов нашли отражение в Конституции Республики Казахстан 2026 г., занимали важное место в конституциях 1993 и 1995 годов.

том, что именно свобода слова олицетворяет и обеспечивает плюрализм мнений, независимость СМИ и социальных сетей, неотъемлемое право граждан участвовать в управлении обществом и контролировать государственную власть на основе верховенства права. Отсюда прямо следует, что без свободы слова невозможно функционирование демократии и не может быть открытого диалога между обществом и государством, подотчетности второго перед первым. Принцип гласности судопроизводства в этой логике есть не что иное как форма обеспечения принципа свободы слова в такой важнейшей сфере социально-правовой регуляции как правосудие.

Во-вторых, ПГС как частное (отраслевое, юридическое) выражение фундаментальной ценности как свобода слова отражает определяющую суть (природу и сущность) правосудия как открытого и публичного, тем самым обеспечивая его беспристрастность и объективность в неотъемлемой логике самого цивилизационного принципа верховенства права. Принцип гласности судопроизводства как таковой направлен на обеспечение гарантий плюрализма мнений (в особенности состязательности сторон) и соблюдение основных начал материального и процессуального законодательства, обеспечение независимости СМИ в освещении судебного процесса и неотъемлемого права граждан и народа (единственного источника власти) контролировать законность и обоснованность деятельности правоохранительных органов и суда в этой важнейшей социально-правовой сфере. Соответственно, ПГС есть одно из определяющих основных начал правосудия, без которого невозможно говорить о судопроизводстве как справедливом и беспристрастном, соответствующем требованиям гражданского общества и правового государства.

В-третьих, важно понимать, что существование ПГС в обозначенных двух ипостасях обусловлено самой идеей права, его природой и сущностью, а его противоречия – самой тысячелетней проблемой правопонимания. Глубоко прав И.А. Покровский, который прямо писал: «Чем больше усугубляется исследование юридических проблем, тем яснее обнаруживается, что сплошь и рядом в основе вызываемых ими споров и разногласий лежит не что иное, как именно глубокое расхождение в

философской подпочве этих проблем, в самых этических предпосылках для их разрешения...» [1, с.77]. В этой логике, природу всякого явления, как представляется, легче осмыслить через такую конструкцию как триединство мироздания («вещи в себе» [2]): идеи («абсолютного духа» [3]) – материи (некая субстанция, безмерный носитель) – меры (определенности границ идеи и материи). На наш взгляд, будет интересным применить данную конструкцию и к праву, и к проблеме правопонимания как к отправной философско-методологической точке познания всякой частной юридической проблематики – проблемы ПГС и ТС в их единстве и конкуренции.

Как известно, право есть категория (сущность) фундаментальная, тем не менее в логике целостного и глубинного познания и оно (право) есть всего лишь элемент категоризации мироустройства (форма познания социокультурного бытия человека) и инструмент социальной регуляции. На наш взгляд, в обозначенном триединстве право есть мера, причем частная, которая: а) напрямую производна от меры как неотъемлемого первичного элемента обозначенного триединства – всеобщего «замысла» природы (*по Канту*); б) отражает, с одной стороны, социокультурную (цивилизационную, этическую, эстетическую) природу и сущность человека как высшего разумного существа; с другой, – учитывает природу и потребности человека как вида в общей систематике животного мира.

Мы исходим из того, что всякий закон, физический и биологический, правовой или деспотический есть мера, которая с необходимостью очерчивает количественные и качественные границы, порядковые определенности всеобщего духа и материи как абстрактной материальной субстанции. Другое дело, что формирование человеческих (социальных) законов по этому же всеобщему (божественному) «замыслу» природы делегированы самому человеку как существу «разумному и ответственному»². На наш взгляд, – это высочайшее доверие человеку и, одновременно, это доверие – величайшая проблема современного человечества.

Думается, глубоко прав Шарль Луи Монтескье, когда пишет: «...все, что существует имеет свои законы, они есть и у божества, и у мира материального, и у существа сверхче-

² Хотя, конечно, сам ход исторического бытия человека, не лишним будет напомнить, вызывает некое сомнение о природе и сущности человека как такового.

ловеческого разума, и у животных, и у человека»[4, с.9]. В логике изложенного, гласность судопроизводства, возведенный в принцип, есть частное отражение цивилизационных законов, выработанных историей и способом человеческого бытия, и который справедливо нашел свое место в процессуальном законодательстве в качестве одного из его основных начал. Поэтому проблема гласности судопроизводства в казахстанской социально-правовой действительности, на наш взгляд, имеет более глубокие корни чем юридикотеретические, тем более отраслевые.

Мы придерживаемся позиции, что право, с одной стороны, есть мера социально-психологическая [1,с.60] и социально-политическая, ограничивающая и регулирующая бездушные (рациональные) поведенческие акты человека (права, обязанности, ответственность) в борьбе за ограниченные ресурсы. В этой рациональной конструкции ПГС есть легитимный инструмент, имеющий своей миссией обеспечение объективного и беспристрастного правосудия, основанного на букве справедливого закона. С другой, – в цивилизованном обществе именно право формализует ценность (самоценность) человека (его жизнь, права и свободы), регламентирует его отношения с себе подобными и окружающей природой через этические и гуманистические нормы. И как таковая, право, на наш взгляд, представляет тот идейно-ценностный ориентир для всякой общественной регуляции (социального порядка) – это та нормативно-этическая формализованная мера, имеющая главной своей интенцией направить человека по пути созидательного и взаимоуважительного сосуществования, вытесняя тем самым насилие сильного субъекта над менее сильным (слабым) в структуре самого способа общественно-экономического и социально-политического бытия.

Принцип гласности судопроизводства, его понимание и отношение к нему в обозначенной дедуктивной логике, как видим, представляет собой не столько основные начала отраслевого законодательства, сколько отражает само правопонимание законодателя, его понимание терминов правовое государство и верховенство права, отношение к ним в своей рутинной законотворческой деятельности. На наш взгляд, здесь важно понимать и обратное

влияние устоявшего обыденного представления ПГС на правопонимание законодателя общества в целом, понятие верховенства права и правового государства. Это обратная связь состоит в том, что именно из совокупности понимания и понятий обозначенного, других юридических конструкций складываются названные фундаментальные категории – формируются идея права и материя права.

Мы исходим из того, что понимание сказанного с неизбежностью есть идейная и нравственно-ценностная предпосылка формирования, соответствующего природе и сущности человека, гражданского общества и правового государства ПГС. Касательно казахстанской социально-правовой действительности правовые основы ПГС берут свое начало из преамбулы и фундаментальных ценностей и принципов Основного закона как признание приоритета прав и свобод человека высшей ценностью, признание единственным источником власти и суверенитета народа Казахстана, разделения государственной власти на законодательную, судебную и исполнительную и т.д. К правовым основам ПГС следует также отнести, закрепляющие права и свободы граждан другие конституционные нормы. В Конституции Республики Казахстан 2026 г. (*далее Конституция, Основной закон*) это, прежде всего, раздел 2, где в ст. 23 четко сказано, что свобода слова гарантируется, а цензура запрещена. В предыдущей Конституции (1995 г.) это ряд норм 2-го раздела, в частности статьи 12, 13, 14 и 20.

Можно, таким образом, предварительно утверждать: природа ПГС складывается как частное проявление: а) цивилизационных и социокультурных начал человека, разумеется, основанных на самом «замысле» природы; б) правопонимания (с позиции теории естественного права) как продукта человеческого добродетельного разума, этики и нравственности, инструмента справедливой социальной регуляции³, с учетом, разумеется, обозначенного определенного обратного влияния понятия ПГС на формирование общественного правопонимания.

Казахстан – полноправный субъект международных отношений. Соответственно, к источникам правовой природы (правовым основам) ПГС необходимо отнести и международные документы. К примеру, ст. 19 Всеоб-

³ Природа принципа гласности может выводиться с позиции позитивного права и др. теорий правопонимания, тогда его природа будет выглядеть несколько иначе. Это тема отдельного исследования.

щей декларации прав человека прямо утверждает: «...каждый человек имеет право ... получать и распространять информацию и идеи любыми средствами и независимо от государственных границ». Подобное положение содержится и ст. 19 Международного пакта о гражданских и политических правах, где сказано: «Каждый человек имеет право на свободное выражение своего мнения; это право включает свободу искать, получать и распространять всякого рода информацию и идеи, независимо от государственных границ, устно, письменно или посредством печати или художественных форм выражения, или иными способами по своему выбору».

Таковы, таким образом, цивилизационная и правовая природа (основы) гласности судопроизводства, разумеется, как принципа правосудия (судопроизводства) справедливого (должного)[1, с.17-18]. Именно из таковой природы вытекает (формируется) социокультурная (цивилизационная) сущность ПГС, априорная открытость и прозрачность судебных процессов, что позволяет всем заинтересованным лицам (в особенности СМИ, блогерам) присутствовать в зале судебного заседания и свободно получать информацию о ходе и результатах рассмотрения дела. Особенно это важно в уголовном судопроизводстве, на досудебных и судебных его стадиях, поскольку именно открытость помогает предотвращать злоупотребления (превышения) со стороны суда и органов уголовного преследования. На наш взгляд, именно ПГС во многом обеспечивает контроль общества над правоохранительной деятельностью и судебной системой, их беспристрастность и объективность, укрепляет общественное доверие к ним.

2. Должное и сущее принципа гласности в уголовном судопроизводстве, их симбиоз

В незыблемой логике и такой же концепции Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (далее УПК) ПГС нашел закрепление в ст. 29 данного Закона. Используя термин незыблемый, мы исходим из того, что правосудие, как и национальная правовая система в целом, отражает не только должную (справедливую и гуманистическую) в философско-методологическом и идейно-ценностном, этическом плане парадигму (модель) механизма процессуальной реализации норм материального права, но и далеко не свободно от рутины и противоречия самого способа казахстанского бытия, интересов до-

минирующих слоев общества и их когнитивных доминант.

По этой причине, важно понимать, что казахстанское судопроизводство, как и всякого иного государства, есть правосудие сущее – представляет собой некий симбиоз судопроизводства с позиции цивилизационно-ценностного, основанного на приоритете прав и свобод человека (должного), с одной стороны, и судопроизводства с позиции защиты преимущественно интересов устоявшегося казахстанского правопорядка и общественно-экономической стабильности, основанных на постсоветском (советском) мировоззрении и ментальности, приоритете соответствующих им идей и конструктов, амбиций и т.д., – с другой. В таковой противоречивой конструкции казахстанское правосудие, включая ПГС, есть не что иное как неизбежный результат конкуренции и некоего компромисса обозначенных позиций – правосудия должного и правосудия целесообразного в сегодняшней ситуационно-рутинной социально-правовой и общественно-экономической действительности.

Симбиоз этот в ст. 29 УПК представлен в таковой конструкции (формате) как общее правило и исключение, где: а) правило выражено в редакции: «Разбирательство уголовных дел во всех судах и судебных инстанциях происходит открыто»; и б) исключение, в свою очередь, сформулировано из трех следующих составляющих: 1) «Ограничение гласности судебного разбирательства допускается лишь, когда это противоречит интересам охраны государственных секретов и иной охраняемой законом тайны»; 2) «Закрываемое судебное разбирательство допускается по мотивированному постановлению суда по делам об уголовных правонарушениях несовершеннолетних, по делам о половых преступлениях и другим делам в целях предотвращения разглашения сведений об интимных сторонах жизни участвующих в деле лиц, а также в случаях, когда этого требуют интересы безопасности потерпевшего, свидетеля или других участвующих в деле лиц, а также членов их семей или близких родственников»; 3) «В закрытом судебном заседании рассматриваются также разрешаемые следственным судьей жалобы на действия (бездействие) и решения органа, осуществляющего уголовное преследование».

Текст ПГС, на наш взгляд, это та точка бифуркации, где посредством языковой игры (по Витгенштейну) и некоторого нарушения смысловой логики «правило и исключение»

происходит искажение (определенная подмена) идеи и содержания ПГС. Исключение есть вынужденное единичное отступление от общего правила (закономерности), которое только подтверждают и укрепляет силу общего правила. Редакция ст. 29 УПК, как видим, говорит об обратном, — создает неоправданно довольно широкий перечень исключений, ограничивающих действия ПГС, которые ярко проявили себя и развились в ст. 201 УПК.

Если конкретизировать, то наше несогласие с ограничениями ПГС, обусловленными необходимостью защиты государственных секретов и иной охраняемой законом тайны, выражается в следующем. Общеизвестно, что закон и право далеко не равнозначные категории — закон может быть и противоправным — противоречить интересам защиты естественных прав личности, быть антиконституционным. Наличие в стране Конституционного суда прямое ему подтверждение. Поэтому отсылка к закону, наряду с возможностью широкого толкования понятия интересов охраны государственных секретов и иной охраняемой тайны, никак не может быть оправданным.

На наш взгляд, это серьезная проблема недооценки законодателем различия понятий верховенство права и верховенство закона, а также такого методологического принципа как определенность права[1, с.89-105]— принципа, сильно недооцененного постсоветской правовой действительностью, которые негативно отражаются на законотворчестве — на принципах отраслевого законодательства и букве закона. Мы полагаем, что сущность и пределы ограничения гласности, исходя из вынужденной (исключительной) необходимости должны быть четко очерчены (прописаны) нормами самой ст. 29 УПК, а не делегированы другим законодательным актам.

Касательно положения п. 1 ст. 29 УПК, который регламентирует рассмотрение в закрытом судебном заседании жалобы на действия (бездействие) и решения органа, осуществляющего уголовное преследование, на наш взгляд, законодатель не учел следующее. Во-первых, судья всякого суда подчинен морально-этическим, профессиональным и иным требованиям. Отличие состоит лишь в том, что следственный судья специализируется на определенном виде судебной деятельности. Следственному судье свойственны все возможные ошибки и пороки, которые характерны для всякого судьи. Во-вторых, как известно, досудебное следствие есть стадия уголовного правосудия, где наиболее остро происхо-

дит противостояние прав и свобод гражданина (личности), с одной стороны, и интересы органов уголовного преследования со своими ведомственными задачами и отчетностью, которые предопределяют поведение должностных лиц органов уголовного преследования, — с другой.

На наш взгляд, здесь крайне важно понимать, что следственный суд: а) формально и по букве закона осуществляет профессиональный контроль за досудебным производством — проверяет обоснованность и законность ходатайства о проведении следственных действий (обысков и выемок, прослушивании переговоров и т.д.), применения меры пресечения; и б) будучи представителем государственного органа, в своей практической деятельности он не может не считаться, хотя бы в той или иной мере, с интересами органов уголовного преследования и благополучием юридической отчетности.

Разумеется, следственный судья процессуально самостоятелен и самодостаточен, подчинен отличным от органов уголовного преследования задачам и принципам. В условиях постсоветской действительности, тем не менее он не свободен от некоторого искаженного понимания главной задачи государства — обеспечения стабильного правопорядка и общественного спокойствия, порой в ущерб принципу верховенства права и обоснованности ограничения ПГС. Противодействие преступности, разумеется, государственная задача — в определенной мере она сближает и объединяет представителей уголовного преследования и следственного судью в их профессиональной деятельности. С одной стороны, в этом как бы ничего плохого нет, с другой, — это тот спекулируемый посыл, который побуждает законодателя, например, к созданию существующей редакции ст. 29 УПК, следственного судью быть лояльным к необоснованным действиям органов уголовного преследования. Редакция ст. 29 УПК, на наш взгляд, — в рассматриваемой части это тот посыл, который в некоторой мере уводит судебный контроль за действиями органов уголовного преследования от справедливого правосудия и верховенства права.

Таким образом, из трех исключений из фундаментального принципа гласности судопроизводства, как представляется, два далеко не безупречны и требуют философско-методологического и междисциплинарного переосмысления, а ст. 29 УПК, соответственно, нуждается в новой редакции.

3. Тайна следствия, ее природа и сущность

Тайна следствия представляет собой одну из рутинных и сложнейших сущностей как в постсоветской юридической науке, так и правоприменении. Ее целостное понимание неразрывно связано, с одной стороны, с ПГС, с другой – она имеет самодостаточную свою природу, также неразрывно связанную с тайной природы и сущности самого человека и окружающей действительности в их единстве и противоречиях. В самом общем глубинном представлении ТС, на наш взгляд, производна от тайны как философской категории, которая, в свою очередь, отражает нечто и ничто, вещь в себе и, одновременно, – ее трансцендентные признаки.

Важно отметить, что в своей философской многомерности тайна как смысловая категория, прежде всего, противостоит человеческому разуму в его исторической и сущностной примитивности и ограниченности. Так, для человеческого познания (отдельного ребенка и *Homosapiensa*) появившегося на «свет» из небытия и из этой тайны, он сам есть тайна, нечто с заложенными «замыслом» природы (*по Канту*) [5, с.34-51] в него инстинктами выживания и разумным познавательным потенциалом.

Введя в свое понимание и оборот тайну как философскую и лексическую категории, человеческий разум в своем динамическом развитии, на наш взгляд, пока еще не смог значимо преодолеть свое первородное непонимание (неведомость, невежество) на пути попытки глубинного и целостного осмысления мироздания и миропорядка, собственной природы и сущности, своего места в окружающем его нечто и ничто. В таковой конструкции проблема тайны следствия, как представляется, есть частное проявление всей сложности обозначенного – сложности противоречивого бытия и конкурентного человеческого сосуществования, обусловленной, разумеется, в т.ч. и спецификой рутинного противоречивого правосудия.

Противоречие природы ТС с позиции здравого смысла и юридической логики, по нашему мнению, состоит в том, что, с одной стороны, задачами следствия (судебного и досудебного) выступают установление факта правонарушения и его обстоятельств, установление участников и юридическая квалификация их поведения в интересах обеспечения защиты прав и свобод личности, общества и государства, защита прав и законных интере-

сов самих участников судопроизводства. А эти задачи, в свою очередь требуют невмешательства сторонних лиц в этот процесс – обеспечение самодостаточности органов правоприменения. ограничение доступа к материалам уголовного дела. В этой логике ТС есть эффективный инструмент объективного правосудия.

С другой, – природа человека такова, что в нем, одновременно, уживаются добро и зло, альтруизм и оппортунизм (эгоизм), многие другие противоречия. В век глобализации и цифровых технологий, демократизации и либерализации, усиления борьбы за комфортное проживание и ограниченные ресурсы, с неизбежностью приводит к тому, что информация (сведения) становятся одним из основных и определяющих инструментов (ресурсов) в борьбе за «место под солнцем». В этих условиях в руках нерадивых представителей органов правоприменения ТС может стать и эффективным инструментом произвола и необоснованного принуждения, инструментом коррумпированных схем.

Отсюда можно утверждать, что природа ТС проистекает из философской и социокультурной категории тайна, означающей нечто неразгаданное, ещё не познанное; нечто скрываемое от других, известное не всем (секрет). С позиции должного (справедливого) она обусловлена, во-первых, интересами (безопасностью) государства и национальной идентичности – необходимостью защиты публичных интересов правосудия в общей системе обеспечения правопорядка и миропорядка; во-вторых, интересами (частными правами) индивида, отнесенных Конституцией к высшей ценности государства – необходимостью обеспечения защиты частной жизни индивида, особенно приоритета защиты личности и прав несовершеннолетнего, вовлеченных в сферу рутинного странового правосудия.

Касательно ТС как явления сущего, то, наряду с обозначенным пониманием ТС с позиции должного, ее симбиотический характер обусловлен наличием в этом рутинном процессе общественно-экономической и ситуационной необходимости, оппортунизма и корысти, карьеризма и приспособленчества.

В самом общем представлении смысл ТС складывается из необходимости обеспечения защиты различных правоохраняемых объектов, имеющих разные, зачастую конкурирующие социально-правовые статусы и практическую значимость в рутинной деятельности общества и государства, в повседневной

жизни индивида. Данное противостояние наиболее ярко наблюдается в конкуренции между необходимостью обеспечения защиты интересов защиты государственной и служебной тайны, выражающихся в большей части интересами обвинения, с одной стороны, и интересами либерального общества, естественным правом человека на свободу слова и мнения, правом народа на общественный контроль за осуществлением правосудия, – с другой.

В казахстанском уголовном правосудии в виде ограничения (исключения) ПГС они перечислены в ст. 29 УПК, серьезно трансформированных в нарушение диалектического закона единства и борьбы противоположностей текстом ст. 201 УПК. Каждый из охраняемых ТС интересов, без всякого сомнения, есть самоценный и самостоятельный объект юридической защиты, обеспечивается всей системой юридических механизмов и социально-правовых институтов. Концепция ст. 29 УПК в обозначенной конкуренции прямо отражает приоритет естественных прав человека и либеральных ценностей над государственным принуждением, представляя необходимость защиты интересов государственной и служебной тайны как исключение в общем принципе гласности судопроизводства, обязывая Суд выносить мотивированное постановление об ограничении разглашении данных конкретного уголовного дела.

На наш взгляд, достаточно сложно определить, где проходит грань между правами и свободами человека, ПГС, с одной стороны, государственными и служебными интересами (интересами правосудия), – с другой. Без сомнения, это вопрос философии и теории права, предстает в юриспруденции как соотношение прав и обязанностей гражданина, понятия государственной и служебной тайны.

Закон РК о государственных секретах от 15 марта 1999 г. определяет: «Государственная тайна – сведения военного, экономического, политического и иного характера, разглашение или утрата которых наносит или может нанести ущерб национальной безопасности Республики Казахстан»; «служебная тайна – сведения, имеющие характер отдельных данных, которые могут входить в состав государственной тайны, разглашение или утрата которых может нанести ущерб национальным интересам государства, интересам государственных органов и организаций Республики Казахстан» (ст. 1). С одной стороны, как бы все верно, с другой, – толковать использованные в данных определениях термины можно доволь-

но широко и по-разному. А это, ни много, ни мало размывает, как представляется, саму суть – сущность и природу ТС как исключение из принципа гласности судопроизводства.

В самом общем представлении ТС – это совокупность сведений (информация), охраняемых законом, которые касаются хода и результатов досудебного производства (предварительного расследования), а также определенных сторон личности сторон участников уголовного судопроизводства. В УПК и Уголовном кодексе Республики Казахстан (далее УК) представлены как данные досудебного расследования, не подлежащие разглашению. Данное понятие характеризует ТС через определение предмета ее защиты.

Как известно, сущность всякого явления предопределяет его природа. Природа ТС в казахстанской действительности (как обозначенный симбиоз) такова, что она обуславливает сущность ТС не только с позиции должного правосудия, но и с позиции казахстанского миропонимания в лице законодателя и правоприменителей, – а именно больше с позиции понимания ТС как эффективного инструмента выполнения задач уголовного преследования, нередко в ущерб правам и интересам личности, в ущерб истинному правосудию – принципам гласности, состязательности и т.д.

В законодательстве и правоприменении казахстанской действительности эта симбиотическая сущность ТС обеспечивается установлением ее приоритета над ПГС, презумпированием ТС в следующей редакции: «... Они (*данные досудебного расследования* – *Т.Ш.*) могут быть преданы гласности только с разрешения прокурора в том объеме, в каком им будет признано это возможным». (п. 1. Ст. 201 УПК); «... если разглашение данных досудебного производства совершено без согласия прокурора, а также данных закрытого судебного разбирательства без согласия судьи – наказывается...» (п. 1 ст. 423 УК).

На наш взгляд, перед казахстанской наукой сегодня стоит серьезная задача по обоснованию самой сущности ТС, разумеется, опираясь на ее обозначенную истинную природу.

4. Единство и противоречия принципа гласности и тайны следствия

Единство и противоречия ПГС и ТС по своей природе есть частное проявление закона диалектики единства и борьбы противоположностей. Суть этого закона применительно к ПГС и ТС состоит в том, что их единство (взаимодействие) и борьба являются источни-

ком их развития; они не могут существовать друг без друга, взаимно предполагают друг друга; это взаимодействие происходит в форме борьбы; при этом источник их саморазвития находится как в их природе, так и сущности.

Единство природы ПГС и ТС, в дополнение к сказанному, состоит в том, что они являются частными проявлениями в структуре “замысла” природы, природы человека и социокультуры, человеческих знаний и методов познания, результатов цивилизационного опыта, права и правосудия как инструментов социальной регуляции. В этой философско-методологической логике ПГС и ТС не столько противоречат друг другу, сколько противостоят⁴ друг другу с обозначенных позиций взаимного развития. С позиции правовой природы они сосуществуют, по-разному доминируя на разных стадиях процесса, где принцип гласности доминирует на стадии судебного разбирательства, а ТС – на стадии предварительного (досудебного) расследования.

Обозначенная взаимная обусловленность ПГС и ТС состоит в том, что принцип гласности судебного процесса обеспечивает общественный контроль за соблюдением законности и обоснованности мер принуждения больше на главной (судебной) стадии, а тайна следствия, гарантируя необходимую защиту данных уголовного дела в досудебном производстве, обеспечивает интересы правосудия от внешнего вмешательства – вмешательства со стороны различных заинтересованных лиц, СМИ и блогеров, органов власти и т.д. Этим самым ТС по своей природе должна служить объективному судебному следствию, в конечном счете – справедливому (должному) правосудию. По своей правовой природе ТС есть форма вынужденной необходимости ограничения фундаментального ПГС. Другое дело, что ТС как инструмент принуждения используется осознанно или некомпетентности со стороны отдельных представителей органов уголовного преследования.

Принципиально важно отметить, что как ПГС, так и ТС в своей первооснове проистека-

ют из концептуального значения обозначенных цивилизационных ценностей, из приоритета прав и свобод личности, обеспечения их защиты, которые и предопределяют смысл права, существование и деятельность государства. По этой причине защита публичных интересов правосудия посредством ТС ни в коей мере не может ограничивать естественные права и свободы человека, если только последний своим поведением не создает угрозу для естественных прав и свобод другого человека, интересов общества.

На мой взгляд, это взаимная обусловленность должна достигаться посредством иерархического структурирования как главное судебное разбирательство в уголовном правосудии и стадия предварительного (досудебного) расследования; установлением гласности правосудия как презюмируемого принципа, а ТС – как исключения из этого принципа применительно к стадии предварительного расследования. Так должно быть с позиции истинного и справедливого (должного) правосудия, противоречия же возникают в правосудии рутинном – правосудии сущем. Исходя их обозначенной правовой природы и сущности ПГС и ТС применительно к казахстанской действительности обозначим некоторые их основные противоречия.

Главное противоречие ПГС и ТС в казахстанском уголовном правосудии – методологическое. Суть данного противоречия состоит в том, что ст. 29 УПК резюмирует⁵[6; 7, с.138-152] общепринятое в демократических обществах и правовых государствах открытость судебного заседания посредством принципа гласности. Это означает, что априори, без обоснования и доказывания: а) суды рассматривают дела в открытых судебных заседаниях, доступных для публики; б) граждане имеют право получать информацию о судебной деятельности и присутствовать на заседаниях; в) участники процесса и зрители имеют право вести аудио- и письменные записи хода разбирательства.

Соответственно, согласно данному принципу, необходимость закрытого судебного заседания в определенных законом случаях

⁴ Противоречие и противостояние – это различные философские категории, у них различная смысловая нагрузка.

⁵ В казахстанской правовой науке осмыслению юридической презумпции, анализу существующих по этой проблематике научных позиций уделили серьезное внимание М.К. Сулейменов и А.Г. Диденко.

(ст. 29 УПК) подлежит обоснованию и доказыванию посредством постановления суда⁶.

Статья 201 УПК, вопреки обозначенным требованиям ст. 29 УПК, юридической логики и разумности презюмирует тайну следствия в качестве одного из общих начал стадии досудебного производства. Так, согласно ст. 201 УПК, априори, без обоснования и доказывания участники уголовного расследования лишаются конституционных прав на свободу слова и свободное распространение информации как одного из условий и гарантий беспристрастного и справедливого правосудия, контроля со стороны общества. При этом, что также крайне важно, сторона обвинения в лице прокурора (с. 84 Конституции) по субъективному и оценочному мнению может разрешить (не обязан) предать гласности данные досудебного расследования; именно прокурор на основе своего понимания произвольно определяет в каком объеме возможно такое разглашение и не противоречит ли оно интересам расследования, не связано ли это с нарушением прав и законных интересов других лиц.

Презюмируя запрет на разглашение данных досудебного расследования, ст. 201 УПК, в отличие от принципа гласности, как видим, априори определяет правилом ТС, а ПГС – исключением. Таковое презюмирование, на наш взгляд, противоречит: а) принципу главной стадии уголовного судопроизводства – принципу гласности (открытости и доступности для публики хода и результатов судебного следствия); б) задачам УПК как-то: 1) беспристрастное, справедливое судебное разбирательство; 2) установленный законом порядок производства по уголовным делам должен обеспечивать защиту от необоснованного обвинения и осуждения, незаконного ограничения прав и свобод человека и гражданина, а в случае незаконного обвинения или осуждения невинного – незамедлительную и полную его реабилитацию, а также способствовать укреплению законности и правопорядка, предупреждению уголовных правонарушений, формированию уважительного отношения к праву.

Касательно других принципов УПК, то ст. 201 данного Кодекса особенно и прямо противоречит таковым из них: правосудие осуществляется на началах равенства всех перед законом и судом (п.1 ст.21); уголовное судопроизводство осуществляется на основе

принципа состязательности и равноправия сторон обвинения и защиты (п.1 ст. 23); защитник обязан использовать все предусмотренные законом средства и способы защиты свидетеля, имеющего право на защиту, подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, осужденного, оправданного (п.4 ст. 23); стороны, участвующие в уголовном процессе, равноправны, то есть наделены в соответствии с Конституцией Республики Казахстан и настоящим Кодексом равными возможностями отстаивать свою позицию (п.7 ст.23); суд, прокурор, следователь, дознаватель обязаны принять все предусмотренные законом меры для всестороннего, полного и объективного исследования обстоятельств, необходимых и достаточных для правильного разрешения дела (п. 1 ст. 24); каждый имеет право на получение в ходе уголовного процесса квалифицированной юридической помощи в порядке, предусмотренном настоящим Кодексом (п. 1 ст. 27).

В существующей редакции ст. 201 УПК, как видим, ущемляет закрепленные Конституцией права и свободы человека и гражданина, нарушает право гражданина на судебную защиту своих прав и свобод (п. 1 ст. 12 УПК). Соответственно, при рассмотрении дел, связанных с разглашением ТС Суд обязан приостановить производство по делу и обратиться в Конституционный Суд Республики Казахстан с представлением о признании этого акта неконституционным (п. 2 ст. 10 УПК).

Заключение

Обозначенное позволяет сделать следующие утверждения:

1. Казахстанское правосудие (сущее) есть некий конструкт (симбиоз), отражающий результаты конкуренции (борьбы) правосудия справедливого (должного), с одной стороны, – и целесообразного (произвольного), порой противоправного и противоречивого, – с другой.

2. С позиции правосудия должного, являясь его неотъемлемыми элементами, принцип гласности судопроизводства и тайна следствия по своей природе взаимно дополняют друга в концепции диалектического закона единства и борьбы противоположностей. Они не могут существовать друг без друга, взаимно предполагают друг друга, их взаимодействие и взаимное развитие происходят в форме борьбы.

⁶ Некорректность юридической техники данной нормы мы рассмотрели выше.

3. Принцип гласности правосудия (ст. 29 УПК) и тайна следствия (ст. 201 УПК) в их конкуренции и противоречиях выступают частными случаями (подсистемами) казахстанской противоречивой социально-правовой действительности, частными проявлениями некоего противостояния либерально-демократического и постсоветского миропониманий закрепленных в преамбуле и ст. 1 Конституции цивилизационных ценностей, приоритета прав и свобод личности, с одной стороны, и интересов органов уголовного преследования, порой противоправных, – с другой.

4. Осмысление изложенных в работе философско-методологических позиций и междисциплинарного подхода является ключевым условием в гармоничном развитии отраслевых юридических наук в целом, становления принципа гласности судопроизводства и тайны следствия в логике Справедливого Казахстана и принципа Закон и Порядок.

ЛИТЕРАТУРА

1. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. М.: Статут (в серии «Классика российской цивилистики»), 1998. 353 с.

2. Кант И. Критика чистого разума. Пер. с нем. и предисл. Н. Лосского. СПб., тип. М.М. Стасюлевича, 1907. // Вещь в себе. Википедия // https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D1%89%D1%8C_%D0%B2_%D1%81%D0%B5%D0%B1%D0%B5. Дата обращения: 4.12.2025г.

3. Гегель, Г.В. Ф. Феноменология духа» // Быкова, М.Ф. Абсолютный дух. Институт философии РАК // <https://iphras.ru/page50973574.htm>. Дата обращения: 4.12.2025г.

4. Монтескье, Шарль Луи. О духе законов / Шарль Луи Монтескье : / перевод с французского А. Горифельда/. – Москва : Издательство АСТ, 2022. 864 с.

5. Алексеев, С.С. Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху, – М.: Издательство НОРМА, 1998, – 416 с.

6. Сулейменов, М.К. Юридические презумпции и юридические фикции: гражданско-правовой аспект // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32679824&pos=6;-107#pos=6;-107. Дата обращения: 21.02.2025г.;

7. Диденко, А.Г. Фикции и презумпции в гражданском праве // Диденко А.Г. Избран-

ное / Сост. Е. В. Нестерова. М.: Статут, 2019.С. 138-152.

REFERENCES

1. Pokrovskii I.A. Osnovnye problem grajdanskogo prava. M.: Statýt (v serii «Klassika rossuskoj tsivilistiki»), 1998. 353 s.

2. Kant I. Kritika chistogo razýma. Per. s nem. i predisl. N. Losskogo. SPb., tip. M. M. Stasiýlevicha, 1907. // Ve v sebe. Vikipediia // https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D1%89%D1%8C_%D0%B2_%D1%81%D0%B5%D0%B1%D0%B5. Data obraeniia: 4.12.2025g.

3. Gegel, G.V.F. Fenomenologiya dýha» // Bykova, M.F. Absoliýtnyi dýh. Institut filosofii RAK // <https://iphras.ru/page50973574.htm>. Data obraeniia: 4.12.2025g.

4. Monteske, Sharl Lýi. O dýhe zakonov / Sharl Lýi Monteske : / perevod s frantsýzskogo A. Gorifelda/. – Moskva: Izdatelstvo AST, 2022. 864 s.

5. Alekseev, S.S. Samoesviate, chto est ý Boga na zemle. Immanýil Kant i problemi prava v sovremennýy épohý, – M.: Izdatelstvo NORMA, 1998, – 416 s.

6. Sýleimenov, M.K. Iýridicheskie prezýmptsii i iýridicheskie fiksii: grajdansko-pravovoi aspekt // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32679824&pos=6;-107#pos=6;-107. Data obraeniia: 21.02.2025g.;

7. Didenko, A.G. Fiksii i prezýmptsii v grajdanskom prave // Didenko A.G. Izbrannoe / Sost. E. V. Nesterova. M.: Statýt, 2019.S. 138-152.

Шиктыбаев Т.Т.,

заң ғылымдарының докторы, профессор
toksanbi@gmail.com¹

Абильдинова К.М.,

Аға оқытушы
kamila_abildinova@mail.ru¹

Каспаева Р.С.,

доцент,
raushankaspaeva@mail.ru¹

*Академик Зұлқарнай Алдамжар атындағы
Қостанай әлеуметтік-техникалық
университеті,
110000 Қостанай қ.,
Қобыланды батыр даңғылы, 27¹*

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СОТ ТӨРЕЛІГІ:
СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДІҢ ЖАРИЯЛЫЛЫҚ**

ҚАҒИДАТЫ МЕН ТЕРГЕУ ҚҰПИЯСЫ ҚАҒИДАТЫНЫҢ БІРЛІГІ ЖӘНЕ ІРГЕЛІ ҚАЙШЫЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа. Мақала сот төрелігінің аса өзекті мәселелерінің бірі - сот ісін жүргізудің жариялылық қағидаты мен тергеу құпиясын философиялық-әдіснамалық және пәнаралық тұрғыдан пайымдауға арналған. Қазақстандық сот төрелігі жүйесінде белгілі бір дағдарыстың бар екенін, сот ісін жүргізудің жариялылық қағидаты мен тергеу құпиясының мәндік және әдіснамалық қайшылықтарын мойындай отырып, авторлар мұны қазақстандық гуманитарлық ғылымның—философия мен құқық теориясының, сондай-ақ салалық заң ғылымдарының елеулі кемшіліктерінің бірі деп қарастырады.

Зерттеу барысында келесі негізгі ережелер ұсынылады: 1) қазақстандық сот төрелігі (болмыс) бір жағынан әділетті сот төрелігі (тиіс болуға тиіс нәрсе) мен екінші жағынан мақсатқа сай деп танылатын (ерікті), кейде құқыққа қайшы және қайшылықты сот төрелігінің бәсекелестігі нәтижелерін көрсететін өзіндік симбиоз болып табылады; 2) қарама-қайшылықтардың бірлігі мен күресінің диалектикалық заңына сүйене отырып, сот ісін жүргізудің жариялылық қағидаты мен тергеу құпиясы өзінің табиғаты мен мәні бойынша бірін-бірі өзара толықтырады және өзара болжайды, ал олардың өзара іс-қимылы мен дамуы бәсекелестік күрес нысанында жүзеге асырылады; 3) сот төрелігінің жариялылық қағидаты (ҚПК-нің 29-бабы) мен тергеу құпиясы (ҚПК-нің 201-бабы) өздерінің бәсекелестігі мен қайшылықтарында қайшылықты әлеуметтік-құқықтық болмыстың жекелеген жағдайлары, бір жағынан, Конституцияның преамбуласы мен 1-бабында бекітілген либералдық-демократиялық және посткеңестік дүниетанымдардың - өркениеттік құндылықтардың, адамның құқықтары мен бостандықтарының басымдығының, екінші жағынан, қылмыстық қудалау органдарының кейде құқыққа қайшы мүдделерінің қарама-қайшылығының жекелеген көріністері болып табылады; 4) жұмыста баяндалған философиялық-әдіснамалық ұстанымдар мен пәнаралық тәсілді пайымдау, сондай-ақ олардың белгілі бір әлсіздігін қазақстандық заң ғылымы қауымдастығының қабылдауы тұтастай

алғанда салалық заң ғылымдарының үйлесімді дамуының, атап айтқанда сот ісін жүргізудің жариялылық қағидаты мен тергеу құпиясының қалыптасуының негізгі шарты болып табылады.

Жұмыста теориялық (логикалық) тәсілдер, сондай-ақ талдау мен синтез, индукция мен дедукция, абстракциялау мен жалпылау сияқты әдістер пайдаланылды; эмпирикалық және қолданбалы әдістер (құралдар), атап айтқанда авторлардың жеке тәжірибесі мен бақылаулары, басқа авторлардың зерттеулері мен бақылауларының нәтижелері, генеративті жасанды интеллект мүмкіндіктері қолданылды.

Түйін сөздер: Қазақстандық сот төрелігі, сот ісін жүргізудің жариялылық қағидаты, сот ісін жүргізудің жариялылық қағидатының табиғаты, тергеу құпиясы, тергеу құпиясының мәні, қылмыстық сот ісін жүргізу деректерін жария ету.

Shiktybayev T.T.

doctor of Law Sciences, Professor
toksanbi@gmail.com¹

Abildinova K.M.,

senior Lecturer
kamila_abildinova@mail.ru¹

Kaspaeva R.S.,

associate professor,
raushankaspaeva@mail.ru¹

Kostanay Social-Technical University
named after Z. Aldamzhar;
110000 Kostanay, Kobylandy batyr ave., 27¹

KAZAKHSTANI JUSTICE: UNITY AND FUNDAMENTAL CONTRADICTIONS OF THE PRINCIPLE OF PUBLICITY OF COURT PROCEEDINGS AND THE SECURITY OF INVESTIGATION

Abstract. The article is devoted to the philosophical, methodological, and interdisciplinary examination of one of the most pressing issues of justice - the principle of publicity of court proceedings and the secrecy of investigation. Recognizing a certain crisis within the system of Kazakhstani justice, as well as the substantive and methodological contradictions between the principle of publicity of court proceedings and the secrecy of investigation, the authors regard this as a serious shortcoming of Kazakhstani humani-

ties, including philosophy and the theory of law, as well as branch-specific legal sciences.

The study puts forward the following main propositions: 1) Kazakhstani justice (the existing) represents a kind of symbiosis reflecting the results of the competition between fair justice (the proper), on the one hand, and expedient (arbitrary), sometimes unlawful and contradictory justice, on the other; 2) based on the dialectical law of the unity and struggle of opposites, the principle of publicity of court proceedings and the secrecy of investigation, by their nature and essence, mutually complement and presuppose each other; while their interaction and development take place in the form of competitive struggle; 3) the principle of publicity of justice (Article 29 of the CPC) and the secrecy of investigation (Article 201 of the CPC), in their competition and contradictions, constitute particular cases of contradictory socio-legal reality and particular manifestations of a certain confrontation between liberal-democratic and post-Soviet worldviews-between civilizational values, the priority of human rights and freedoms enshrined in the Preamble and Article 1 of the Constitution, on the one hand, and the interests of criminal prose-

cution bodies, which may at times be unlawful, on the other; 4) comprehension of the philosophical and methodological positions set out in the article and of the interdisciplinary approach, as well as the acceptance of their certain limitations by the Kazakhstani legal academic community, constitute a key condition for the harmonious development of branch-specific legal sciences as a whole and, in particular, for the establishment of the principle of publicity of court proceedings and the secrecy of investigation.

The study employs theoretical (logical) approaches and such methods as analysis and synthesis, induction and deduction, abstraction and generalization. Empirical and applied methods (tools) were also used, including the authors' own experience and observations, the results of studies and observations by other authors, and the capabilities of generative artificial intelligence.

Keywords: Kazakhstani justice, principle of publicity of court proceedings, nature of the principle of publicity of court proceedings, secrecy of investigation, essence of the secrecy of investigation, disclosure of criminal proceedings data.

